

ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРҒЫ ҲӘМ ОРТА АРНАУЛЫ
ТӘЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

МАГИСТРАТУРА БӨЛИМИ
«Тарих ҳәм Археология» кафедрасы

Ерлеспесова Д

**Үстүрт – арал бойы көшпелилериниң диний
түсиниклери ҳәм жерлеў дәстүрлери**

Магистрлик диссертация жумысы

«Археология» бағдары

Илимий басшы, т.и.д,
профессор:

Кдырниязов М.-Ш.

Пикир билдириушилер:

Тарих илимл.докторы,
профессор:

Ягодин В.Н.

Тарих илимл. кандидаты
доцент:

Турбеков М.

Н о к и с - 2012

МАЗМУНЫ

Кирисиу	3-10 бетлер
I БАП. ҮСТҮРТ - АРАЛ БОЙЫ КӨШПЕЛИЛЕР ТАРИЙХЫ БОЙЫНША ДЕРЕКЛЕР	11-43 бетлер
I.1. Жазба дереклер	11-28 бетлер
I.2. Үстүрт – Арал бойы көшпелилер естеликлерин археологиялық изертлеу	29-43 бетлер
II-Бап. ҮСТҮРТ - АРАЛ БОЙЫ КӨШПЕЛИЛЕРИНИҢ ДИНИЙ ТҮСИНИКЛЕРИ	44-60 бетлер
II.1. Үстүрт, Арал бойы кошпелилер естеликтери	44-47 бетлер
II.2. Көшпелилердин диний түсиниктери	47-60 бетлер
III-Бап. АРАЛ - КАСПИЙ АРАЛЫҒЫ КӨШПЕЛИЛЕРИН ЖЕРЛЕУ УСЫЛЛАРЫ	61-74 бетлер
III.1. Ертедеги көшпелилерди жерлеу усыллары	61-66 бетлер
III.2. Орта эсир көшпелилери жерлеу усыллары.	66-74 бетлер
Жуумақлау	75-79 бетлер
Адебиятлар	80-81 бетлер.

КИРИСИУ

Теманың ақуталлығы. Евразия халықтары тарихында үлкен из қалдырған қадимгі хәм орта әсир қауим бирикпелеринен - сак-массагет, кошпели огуз, кыпшақ, кимак, алан, т.б. кәуимлери есапланылады. Бул кәуимлердин белгили бир бөлеги бир заманлары Арал – Каспий аралығы хәм оған қоңсылас аймақларда жасады. Бул ҳаққында жазба дереклер археологиялық изертлеулер мағлымат береді. Оларды дереклерде Sairima, Daḥa (Авеста), Дахи=Каспи, саврамато – сарматы, саки – тиграхауда т.б. атамалар менен атайды. Соңғы атама Дари I Бехустин жазыуында (яғный ерте заманда) ушрасады.

Солай етип бизин эрамыздан бұрынғы VIII-IV - әсирлерде Орта Азия хәм Казакстан аймақларында Иран ахаманийлеринин жазба дереклеринде улыума ат пенен S a k a деп аталған көп санлы көшпели саклар жасады. Эрамыздан бұрынғы V-әсирде жасаған хәм озинин «Тарийх» деп аталған китабын жазған Геродот хәм тағы басқада антик дәуирдин авторлары оларды Азия с к и ф л е р и деп атаған хәм буларды Европа скифлеринен ажратқан.

Сак кәуимлери скифлер заманласы болған скифлер Арка Кара теніз бойлары, Днепр дәрьясы этрапында, ал кошпелилердин баска бир топары с а в р о м а т л а р (сарматлар) Томенги Волга, Туслик Уралда жасаған. Хәзир бул жерлер Россия мәмлекети аймагында. Ол кошпели кәуимлер Персия патшалары Кир хәм Дари I хәм грек патшасы Александр Македонскийдин заманласлары болған.

Саклар бул жокарыда атапқан кәуимлер менен заманлас оз-ара катнаста болған деген пикирлер бар. Саклар кобирек Ирандагы Ахаманийлер патшашылығы менен байланысы кушли еди. Сонын ушында ахаманийлердин жазыуларында саклар хаккында мағлыматлар бар. Мәселенки ол жазыуларда саклардын уш топары- сак тиграхауда(сопак баслы калпак кийген саклар), сак хаумоварги (хаом ишимлигин таярлаушылар), сак-тйай-пара-дарайя (теніз артындагы саклар) еске тусириледи.

Б.э.б V - эсирде жасаган Геродот «Тарийх» китабында саклардын еки топарын- сак ортокарибанты хэм сак амюрглар хаккында жазады.

Тарийх хэм археология илиминде сак-ортокарибантларды сак тиграхаудалар, ал сак-амюркларды сак хаомаваргларга байланыстырады.

Улыума археология илиминде Орта Азия хэм Казахстан аймагында саклар жасаган деген пикир бар. Хэзирги Ташкент (Чаш) районында, Арка Кырызстан, Туслик Казахстанда сак тиграхауда кэуимлери жасаган.

Булардан баска Туслик хэм Шыгыс Арал бойында, Сырдарья бойларында да тиграхауда кэуимлери жасаган.

Арал бойы сак кэуимлеринин усы жерде жасаушы халыклардын этногенезинде улкен улеси бар. Белгили тарийхшы хэм археолог С.П.Толстов пикири бойынша каракалпак халкынын кэлиплесиунде катнаскан ен ески компонент-косымта б.э.ш VIII-II - эсирдеги сак-массагет уакиллери апасиаклар болган¹. Сак - массагетлердин Арал бойларында кэлиплескен баскада казак, озбек халыкларына катнасы барлыгын жергиликли илимпазлар жазады.

Б.Э. шекемги VII – V – эсирлерде Шыгыс Арал бойларында сак – массагет аукамына киретугын кэуимлер жасаган. Олардын естеликлери Акшадарья хэм Сырдарья дельталары тутаскан территорияда Инкардарья бойларында ушрасады. Бул естеликлерге Инкардэрьяга жакын жайласкан Уйгарак хэм Кубла Тагискен гористанлыклары – курганлар тийисли. Сак кэуимлери белгили бир дэрежеде Хорезм оазиси халыклары менен байланыста болган.

Улыума алганда Сак кэуимлери Арал бойы тарийхында белгили орын тутты. Олар Орта Азия хэм Казахстан тарийхынада улес қосқан. Соның ушын да археолог, тарийхшылар саклар естеликлерин изертлеуге кирискен. Бирэк Арал – Каспий аралығы көшпелилер тарийхы магистрлик диссертация иретинде улыумаластырылып жазылмаған. Усы жағдайды есапқа алып биз

¹ Толстов С.П. Приаральские саки // ; Оның және: Огузы печенеге, море Даукара// Советская этнография. 1950. № 4. С.51-54.

озимиздин магистрлик диссертация жумысын «Арал- Үстүрт бойы жерлери кошпелилеринин жерлеу усуллары хэм диний түсиниклери» - деп атадык.

Теманың изертлениу жагдайы. Каспий – Арал аралығы (Үстүрт кеңислиги жерлери), бойларында Томенги Сырдарья – Яксартта скиф, сак естеликлери 1946 – жыл. Хорезм археологиялык экспедициясы хызметкерлери тэрэпинен изертлене баслады. 1957 – жылы. Хорезм экспедициясы хызметкерлери саклар калашасы Чирик Рабат корганын уйрениуге киристи. Бул жерде жерлеу орынлары, курган комплекслери уйренилди. Басланган жумыслар С. П. Толстовка Арал бойы саклары проблемасын котерип, оларды скиф, сармат мэдениятындагы Казахстан, Туслик Сибирь халыклары мэденияты менен байланыста уйрениуге мумкиншилик берди. Экспедиция изертлеулери Шыгыс Арал бойы кошпелилери саклардын дийханшылык пенен шуғылланыушы елат Хорезм менен байланысын изертлеуге мумкиншилик берди. Антик дэуир шыгармаларында (Страбон. XI. 8) «Массагет хэм сак кэуимлерине атасии хэм хорасмиилерде» айтылған.

Хорезм археологиялык экспедициясы тэрэпинен Сырдарьянын бир тармагы Инкардарья бойларында Туслик Тагискен, Уйгарак тобешиклеринде курган кэбиристанлыклары изертленди. С. П. Толстов бул жерде саклардын сакараыак деп аталган топары жайласкан деген пикирди айтады.

Бул естеликлер топары Хорезм экспедициясынын 1959 – жылы аэрофотосъемкалары уактында табылган. Бул естеликлер Кызыл Орда каласынын туслик – батысында 150 км. кашыклыкта жайласкан. Бул естеликлер 1960, 1961, 1962, 1963 хэм 1965 жылларында казып изертленген.

Изертлеулер жуумаклары С. П. Толстов, О. А. Вишневская мийнетлеринде жэрияланды². Кейин бул Каспий – Арал аралығындагы кошпелилер естеликлерин изертлеулерди нөкисли археолог В.Н.Ягодин

² Толстов С.П. Итина М. А, Саки низавьев Сырдарья (по материалам Тагискена) – Советская Археология 1966. №2. С. 151 – 175.; Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарья в VII-V ввдо н.э.// М.1973.

дауам етти³. В.Н.Ягодин Арал – Каспий аралығы көшпелелери бойынша бир – неше мақалалар жариялады⁴.

Геродот маглыуматларында Грецияга карсы урыста саклар, согдиялыклар, хорезмилер, бактриялыклар да катнаскан. Хэттеки олар Дарий баласы Ксеркстын урысларынада белсена агза болган. Бул кэуим халыклар пияда эскер, атлылар хэттеки тениз эскерлериде болып хызмет еткен. Б.э.ш 480- жылгы Фермопил жанындагы, 479-жылгы Платеядагы сауашларда да саклардын атлы эскерлери катнасады.

Эрамыздан бурынгы V-эсирдеги папирус жазыуларында да хорезмий-эскерлер перслардын Нил дэрьясына барган сауашындада катнасады. Ягный ол Египеттин туслигинде, Элефант жерлеринде урыскан.

Сонгы ахаменид патшалары уактында Орта Азия халыклары персларга карсы турды. Айрым уакытлары перслардын ози орта азиялыкларды сарай аударыспакларында пайдаланды. Нэтийжеде Геродот Ахаманийлар державасынан Бактрия болинип шыккан.

Солай етип биз саклар Орта Азия тарийхына байланыслы болган тарийхий уакияларга белсене катнасканын жазба дереклерден коремиз. Саклар Орта Азиянын арка-шыгыс, батыс Арал бойларында жасаган коп санлы езуимлер болган. Олар кобирек шаруашылык, эсиресе жылкышылык пенен шугылланды. Олардын естеликлери туслик-шыгыс Арал бойларында Сырдэрья аймагында табылган. Бул естеликлер кэдимги курган-макбара туринде болып Туслик Инкардэрья бойларындагы Уйгарак, Тагикен курганлары тизими аркалы археологиялык жактан изертленген. Археологиялык табылмалар саклар жаиласкан Туслик Сибирь, Казакстан далаларындада ушрасады. Мысалыга Алматы жанындагы Ыссык курган(К.А.Акишев изертлеген), Алтайдагы Бешатыр курганлары сак кэимлеринин

³ Ягодин В.Н. Памятники кочевых племен древности и средневековья// Сб. Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. Ташкент,1978. С.79-199.

⁴ Ягодин В.Н. Сарматский курган на Устюрте// Краткие сообщения института археологии (КСИА) .1978. вып. 154; Ягодин В.Н. Саки тиграхауда – массагеты Арало-Каспия//Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Актобе,2011.-С.160.

жокаргы рауажланган мәдениятынан дерек береди. Бирак биз жумысымызда Арал бойы саклар мәдениятына токтап отемиз.

Солай етип биз жокарыда келтирилген тарийхый шолыудан сак массагетлердин тарийхтагы изин табыуга хәрекет еттик. Олар бойынша:

Персия дереклеринде «Массагетлер» тууралы сөз жок тек Геродоттың «Тарийх» китабы, Страбонның «География» мийнетинде белгили. Академик В.В. Струве массагетлер – «Приаралья саклары» деп жазды. С.П.Толстов бойынша массагетлер мәденияты, этникалык топары бойынша төмендегилер мәлим. Б.э.ш. IV эсирде сак-массагетлер, Хорезмлер ғәрезсизликке ериседи. Азия скифлериниң бир топары – исседонлар болған, олар «туркий емес» (фин-угор кэимлер) болса керек. Евразия көшпелилердиң географиялык жайласуун тек археологиялыматериаллар тийкарында көремиз. Кубла Урал бойлары исседонлары географиясы болса керек. Волга бойында савроматлар, сарматлар жасаған, Приаралья бойы Сырдәрья дельтасында апасиаклар жасаған.

Хорезм археологиялык экспедициясы тәрепинен Сырдарьянын бир тармагы Инкардарья бойларында Туслик Тагискен, Уйгарак тобешиклеринде курган қәбиристанлықлары изертленди. С. П. Толстов бул жерде саклардын сакараиак деп аталган топары жайласкан деген пикирди айтады.⁵

Бул естеликлер топары Хорезм экспедициясынын 1959 – жылы аэрофотосъемкалары уактында табылган. Бул естеликлер Кызыл Орда каласынын туслик – батысында 150 км. кашыклықта жайласкан. Бул естеликлер 1960, 1961, 1962, 1963 хэм 1965 жылларында казып изертленген.

Изертлеулер жуумаклары С. П. Толстов, О. А. Вишневская мийнетлеринде жәрияланды. Археологиялык изертлеулер Сырдәрья, Арал бойы сакларының озине тән мәдениятын изертлеуге мүмкиншилик береди.

⁵ Толстов С. П. Итина М. А, Саки низавьев Сырдарьи (по материалам Тагискена) – Советская Археология 1966. №2. 151 – 175.

IX-X- әсирде Арал бойы, Сырдарья алабында көп санлы түркі кәуімлер қатарында оғуз печенеглер жасайды. Олар ҳақында Ибн Фадлан (922-ж) өзінің «Жазуларында», Махмуд Қашқарий «Түркі сөйлемлери сөзлигинде», Рашид аддин (XIV- әсир) «Жылнамалар жыйнағы» шығармаларында жазған⁶.

С.П.Толстов басшылығындағы Хорезм археологиялық экспедициясы сак-массагет кәуімлери естеликлери менен қатар Сырдарья бойындағы орта әсир көшпелилерине тән болған қорған (қурған) төбешиқлер, мазар-мақбаралар хәттеки қыслаў қалаларды да үйренди. Атап айтқанда, Инкар дарья, Жаңа дарья бойындағы Жети аср мәдениаты менен қатар көшпелилердің Жаңа кент қаласы (X-XI әә. «оғуз патшалары» қарарғахы), Хожа қазған 3, Сарлы там қала, Занғар қала (оғузлар қалашалары), Жент, Қум қала, Уйғарақ, тағы басқада қала, қоныслар, мазарлар, қорғанлар изертленди.⁷

Сырдарья, Арал бойы оғуз кәуімлери тарийхы, жазба дереклер негизинде С.А.Агаджанов тәрәпинен изертленген⁸. Бирақ бул тарийхшы оғузлар тарийхын туркменлердің этник отмишине көбирек байланыстырады хәм оғузларды тек туркменлердің ата тегине жақын деп онша дурыс пикир айтпаған. Керисинше Т.А.Жданко, С.П.Толстовлар Сырдарья бойы оғузларының қарақалпақ халқы тарийхына да жақын байланысы бар екенин исенимли дәлиллейди⁹.

Солай етип Арал-Каспий арасы, бойы, Амударья, Сырдарья алабында ертеде *ўлыума* скифлер ямаса сак-массагетлер деп аталған көп санлы көшпели кәуімлер, ал орта әсирлерде болса, оғуз, печенег, қыпшақ кәуімлери жайласты. Олардың мәдениатын изертлеу әхмийетли. Бул көшпели кәуімлер тарийхы Арал бойында қәдимнен жасап атырған қарақалпақ халқы этник тарийхы хәм мәдениаты менен тығыз байланыслы.

⁶ Ковалевский А.И. Путешествие ибн Фадлана на Волгу. Харьков, 1952.

⁷ Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта.-173-294.

⁸ Агаджанов С.А. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад, 1969.

⁹ Толстов С.П. Города гузов// Советская этнография. № 3. 1947, 55-102 бет: Оны4 және. Огузы, печенег, море Даукара// Советская этнография. № 4. 1950, 49-54 бет.

Теманың мақсет, уазыйпасы. Бирақ, бурынғы хэм хэзирги дәуирлерде Үстүрт, Арал бойларында жайласқан сак массагет қәуимлери, орта әсирдеги Сырдәрья бойы тюрк қимлери огуз, печенег, қыпшақлардың өзине тән мәденияты, жерлеу усыллары, материаллық мәденияты, көшпелилерге тән болған затлары хәр – тәрәплеме уйрениу арнаулы жолға койылмаған. Бүгинги күнге дейин Үстүрт - Арал бойы ерте хэм орта әсир көшпелилер тарийхы, мәденияты арнаулы изертленбеген, улыумаластырылмаған. Магистрлик диссертация жумысы иретинде жәмлестирилип изертленбеген.

Усы жағдайды есапқа алып биз өзимиздиң магистрлик диссертациямызды «Арал- Үстүрт бойы жерлери көшпелилериниң жерлеу усыллары хэм диний түсиниклери» деп атаймыз. Усы мақсетте биз Арал – Каспий аралығы, Үстүрт, Сырдәрья бойы (бассейниндеги) көшпелилер хәққиндағы мағлыматларға сүйене отырып, оларды изертлеу тарийхына, археологиялық естеликлерине, көшпелилер мәдениятына, жерлеу тәртиплери, дәстурлери, мәдений қатнаслары хэм этник байланысларына тоқтаймыз. Бул изертлеу, магистрлик диссертация жумысы ертедеги көшпелилер, кешки қәуимлердиң Үстүрт, Арал бойында бурыннан жасап атырған халықлар тарийхынада байланысы болуы мүмкин. Себеби сак массагетлер, огузлар бул жердеги халықлардың этникалық курамына тәсир еткени анық дәлилленген (С.П.Толстов, Т.А.Жданко, С.Агаджанов). Үстүрт Арал бойы көшпелилериниң естеликлери Үстүрт платосында, Шығыс Арал бойы жерлери, XVIII-XIX әә. Хәрекетте болған Жаңа дәрья, Инкар дәрья бойлары, алапларында жайласқан.

Изертлеудин дерек – базасы. Бул магистрлик диссертацияны жазыуда биз антик дәуир тарийхшылары Геродот («Тарийх»), Страбон («География») , орта әсир авторлары ал Истахри (930-933), Ибн Фадлан (922-ж. «Саяхат») хэм арнаулы жазылған белгили илимпазлар С.П.Толстов, М.А.Итина, А.Н.Бернштам, В.К.Тревер, М.Дьяконов, О.А.Вишневская, М.Г.Воробьева, В.Н.Ягодин, дәрәтпелери, басқада илимий әдебиятлардан пайдаландық.

Жумыстың дүзими. Магистрлик диссертация питкериу жумысы Киристиу болими, биринши бап: «Үстүрт - Арал аралығы кошпелилер тарийхы бойынша дереклер», екинши бап: «Ерте хэм орта эсир кошпелилер естеликлери», үшінши бап: «Арал-Каспий аралығы көшпелилериниң материаллык маданияты» хэм Жуумаклау, пайдаланган эдебиятлар дизиими, сүүретлерден турады.

I БАП. УСТУРТ - АРАЛ БОЙЫ КӨШПЕЛИЛЕР ТАРИЙХЫ БОЙЫНША ДЕРЕКЛЕР

I.I. Жазба дереклер

Устурт кенислиги хэзирги Казакстан хэм Каракалпакстан аймаклары менен тутаскан кен дала, таслы мѣкан. Илимий эдебиятларда бул шолистан даланы Устурт, Чинк, Кыр депте жазады. Бул кен далада палеолоит-ерте тас дуиринен, мезолит-орта тас, неолит-жана тас, кошпелилер: сак, сарматлар, огузлар, кыпшаклар естеликлери ушрасады. Сон ерте, орта эсир хэм рауажланган орта эсирлерде бул улкен кенисликте Шыгыстан Батыска отетугын сауда каруанлары, жоллары хэрекетте болган. Ягный Устурт бул тек шолистан емес ал халыкаралык коммуникация, улкен трансконтиненталь сауда жолы откен адамлар менгерген жай есапланган.

Устурттин копшилиги Каракалпакстан аймагына киреди. Бул улкен территорияда орта эсирлердеги Хорезмнин кала мѣденияты менен тутаскан археологиялык естеликлер бар. Олар орта эсир калалары хэм каруан сарайлары есапланылады. Будан баска кошпелилер озлеринин Чинк, Кыр деп аталган Устурт шегараларында озлеринин сыйыныу орынларын калдырган. Оларды орта эсир курганларыда деп атайды. Будан баска Устуртте «аран» деп аталган аншылыкка байланыслы коп санлы курлыслар бар.

Евразиянын тогайлы хэм шол зоналарында э.б. I мыныншы жыллары кошпели кауимлер жасады. Бул кѣуимлердин копшилик болегин Сак – массагетлер деп атады.

Бул кадимги халыклар хаккында хэр – турли пикирлер бар. Орта Азиядагы халыклар ертедеги скифлер мѣселеси менен байланыслы.

Греклер Орта Азия халыклары хаккында жазып, оларды кошпелилер деп атап «Скифлер» деп ат койган.

Б.э.б. I – эсирде жасаган Страбон хэм II – эсирде жасаган Арриан скифлердин негизги кѣуимлери дай, дахларды атайды. Олардын коныслары

Каспий тенезинин артында болып, олардан шыгыста массагет хэм саклар жасаган.

Кадимги Ахаманийлердин сына жазыуларында перслар Орта Азиянын б.э.б. V –IV –ээ. халыкларын «Саклар» деп атайды. Дари I кэбиринде, Персopol жанындагы Накши Рустем жазыуларында уш сак халыклары атап отилген.

1. «Сак – тиграхауда». Булар Сырдарьянын артында Чач (Ташкент) аймагындагы, Киргизистан далаларында, Туслик Казакстанда жасаган. Олар ушмуйешли калпак кийген.
2. «Сак – тий – тара – дарайя» - тенез аржыгындагы» яки «дарья аржыгындагы» саклар. Оларда массагет атамасы ушыраспайды.
3. «Сак – хаумаваркалар» - олар Паркан (Фергана) да жасаган хэм малакай, тон кийген.¹⁰

Оларды Герадоттын скиф – амюргиялыкларга да жаткарады. Ягный баска бир грек авторы Ктесий Гнедскийдин «Омарга патшалыгы скифлары» деп атаган.

Улыума алганда сак кэуимлеринин атларын локализациялау тартыслы болып калмакта.

Айрым авторлар, мэселен А. Н. Бернштам сак – хаумаваргалар Мургаб бойында, оазисинде жасаган дейди, баскалары Памир алабында жайластырады.¹¹

К. В. Тревер оларды Памир яки Ферганада орналастырган.¹²

С. П. Толстов, Я. Г. Гулямовлар сак хаумаваргилерди Хорезм – Массагет эскерий конфедерациясынын курамына енгизеди. Олар Каракумда, Хорезм оазисинде жайласкан Сырдарья алабында да орналаскан.¹³

Ксеркс жазыуларында саклардын тортинши атамасы дага – латынша дахлар хэм даилар айтылары.

¹⁰ Озбекистан халыклары тарийхы. Т. 1. Ташкент, 1992. 15 – бет.

¹¹ Бернштам А. Н. Историко – археологические очерки Тянь – Шанья Памира – Алая.// Материалы, исследова- я по Археологии СССР. № 26, М.- Л. 1956.

¹² Тревер К. В. Этнический состав населения Средней Азии в VI – V вв. до н.э. // Совет .Этнография 1947. т. VI – VII.

¹³ Толстов С. П. Приаральские скифы и Хорезм. // С Э. 1961, № 4.

Кешки дэуирдеги грек – рим авторларында мэселен Полибий, Плиний, Птоломей хэм т.б. айрым, коплеген сак – массагет кэуимлери атлары келтирилген. Оларды локализациялау тартыслы шешилмеген мэселе болып калмакта.

Массагетлер – VII – V – ээ. оз курамына сак кэуимлерин бриктирген улкен кэуим аукамы болган. Бир уакытлары олар Фрако – Киммерия кэуимлерине жаткан. Бул жонинде олардын атлары ягный Мазагеты – ягный уллы гетлер атамасы корсетип тур.

Гет ямаса даklar деп аталган этник атамалар батыста Фрака Киммерия кэуимлеринде кен тараган. Баска бир болжау бойынша массагетлер – мас – сака – та – ягный улкен сак ордасы маганасын берген.

Саклар тарийхый маглыуматларда Ассирия патшасы Ашшурбанаполя (б.э.ш. 669 – 631) дэуириндеги мрамор плитада саклар хэм онын патшасы Туг – Дамме (Ток – тамме?) хаккында дерек белгили. Арал саклары хаккында Бехустуннын тау тасындагы жазыуда, Герадот Страбон мийнетлеринде мэлим. Арал аймагы Сырдарья алабында Сак, Юэчжи, Сюнн, Усун, Сакарабаки, Конгюй, Алан, Сармат хэм баска 24 эскер басы бийлик еткен ел – журтлар болган. Саклардын тили Иран хэм туркий тиллер болганы хаккында илимпазларда хэр кыйлы пикирлер бар.

Кубла Арал бойында «Noster» тиллес (индо Европа хэм Алтай – урал) кэуимлердин оз – ара этномэденияты, араласыуы, рауажланыуы оз алдына болек локаль цивилизациясы болган, сон «изсиз» жок болганы мэлим.

Солай етип сак – массагетлер хаккында тарийх илиминде улкен тартыслар бар. Бирак археологиялык изертлеулер сак – массагет кэуимлеринин жайласкан территориялык аймакларын картага тусирип аныклаган.

Саклар Орта Азиядагы сиясий уакыяларгада катнаскан. Бизин эрамыздын бурынгы VIII- эсирде саклар хэм бактриялылар мидиялыкларга эскерий жэрдем берген. Бул хаккында Геродот хэм Эфор жазады. Сонынан

Бизин эрамыздан бурынгы VII- эсирде Орта Азия халыклары Ассирия менен биригип Мидияга карсы гурескен.

Жазба дереклерде Орта Азия жерлери патшасы Шамурагат(Семирагат) уактында ягный б.э.б VIII-эсирде Ассирия курамында болган. Мэселен Ассириялы патша 668-626 жж. Ашурбанипал озине жэрдемге Бактрия хэм Согдадан эскер шақырган.

Бизин эрамыздан бурынгы VII - э. орталарында Орта Азия халыклары скифлердин Алдынгы Азия хэм Кавказ арты жерлерин басып алыуларына катинаскан.

Эрамыздан бурынгы VII - эсир орталарында Ассирия кулаганнан сон Орта Азия жерлери жэне Мидиялыклар карамагына отти. Мидия хэкимликлери туткын сакларды оз мэмлекетинин шегараларына орналастырадыв.

Бизин эрамыздан бурынгы 550-ж. перслар мидиялыклар устемлигин кулатты. Орта Азия жерлерин оз карамагына откерди, сонынан батыста Греция менен соклыгысты. Бул урыстада Орта Азия халыкларынан эскерий куш иретинде пайдаланган.

Саклар биринши ирет жазба дереклерде б.э.б 519-жылы хорезмдилер. Согдалылар менен бирге ахамонийлардын сына жазыуларында еске тусириледи. Бул жазыу Иранда Бихисутин жырасына Дари тэрэпинен таска ойып калдырылган. Бул тау жырасы жанынан ески сауда жолы откенг. Усы каруан сауда жолы Вавилония хэм Экбатан(Персия) аралыгын тутастырган. Бул таска ойып жазылган хатта хорезмдилер, согдиалыклардан баска бактриялыклар хэм еске тусириледи.

Грек тарийхшылары Ктесий, Ксенофонтлардын берген маглыуматларында Персия державасын дузген Кир б.э.б VI - эсирде дэслеп бактриялыкларды, сонынан сакларды багындырган. Сол уакытлары Персия кулшылык мэм лекети кэлиплескен. Ал Орта Азия жерлеринде аналык урыу тэртиплери - матриархат устемлик етти.

Оз маглыуматларын толыктырып барган Ктесийдин жазыуынша, саклар патшасы Аморгты перслар шахы Кир туткынга алады. Бирак Аморгтын эйели Спаретра оз кэуимлеслери еркек хэм эйеллерди жынап эскерий куш топлайды хэм урыста Кир устинен жениске ериседи. Куйеуи Аморгты азат еткен.

Будан кейин саклар Кир менен аукам дузген. Хэттеки Аморг сонынан Кирге дахлар хэм Мидия менен урыста жэрдем етеди.

Усы уакыялардан сон Кир Мидияны, Вавилонияны багындырады, Каспий тенизине карай журис етип массагетлер жерине топылады. Бул хаккында б.э.б V-эсирде оз маглыуматын жазып калдырган Геродот дереклери бар.

Бул заманларда массагетлерди эйел патша Томарис баскаратугын еди. Томарис пенен урыскан Кир эскерий ойынга кызыгып кетип шолистан ишине киргенин билмей де калган, нэтийжеде перс патшасы жениледи. Урыста набыт болган.

Геродот озинин «Тарийх» шыгармасында саклар арсында пайда болган дэстаннан маглыумат келтирген. Ол бойынша Кир Томаристин баласын урыста олтирген болады. Буган ош алган Томарис Кирдин басын адам каны толтырылган тери меске салып «сен тиринде канга тоймадын энди тойып иш»- деген. Бул рауаятты саклар анызынан Геродот «Тарийх» китабында жазып калдырган¹⁴.

Баска бир жазба дереклерде Кир заманында саклар улкен абройга ийе болып, перслар менен аукамласта болган.

Кирден сон онын баласы Камбис перслерди баскарган. Оны мидиялы Гаумат олтирген. Бизин эрамыздан бурынгы 52I-ж. Гауматты Дари кулатады хэм коплеген кэуим,елет, халыкларды озине багындырган. Олардын арасында Орта Азия адамларыда болган.

Бисуитин(Бехустин) тауындагы жазыуда Дари озине багындырылган халыкларды атап отеди. Бул жазыуда сондайак озине карсы шыккан Маргуш

¹⁴ Геродот. Тогыз китаптан турган «Тарийх». Ленинград-1972.

(ягный Марга, Мары, Мерв) халкын атап отеди.¹⁵ Марга кэдимги Бактрия курамында болган. Маргушлардын карсылыгын олардын косем патшасы Фрада баслайды. Котерлис бастырылады, онда 55 мын адам набыт болган. Ягный бул улкен котерлис болган.

Бисутин жазыуында Дарий I Сырдарья (Амударья) аргы жагындагы жерлерге эскерий журислериде айтылады. Бул этрапта сак-тиграхаудалар жасайтугын еди. Ол былай деп жазады: «Мен сак-тиграхаудаларга карсы барып... улкен дэрьядан оттим... олтирдим, баскасын туткынга алдым, оны байлап маган экелди...Мен оны сорок кылдым...онын аты Скунху еди... Баскасын оз ерким менен хэким етип тайынладым. Бул ел менин жериме айналды». Дарийдин бул жазыуында ози багындырган адамлар сурет туринде берилген.

Бисутин жазыуында Дарий женимпаз, аягы менен Гаумат ийтерип тур, алдында оган багынган сегиз патша хэм косемлер коллары байланып, мойынларында аркан бар. Бул барьелефли суретте сол заманнын адамлары келбети анык берилген. Жетинши орында котерлиске шыккан маргушлар косеми Фрада, сегизинши орында узун малакай-шапка кийген сак Скунха тур. Жазыуда усылай косетилген.

¹⁵ История древнего Востока. Москва, 1998.,с.245.

еткен. Б.э.б 480- жылгы Фермопил жанындагы, 479-жылгы Платеядагы сауашларда да саклардын атлы эскерлери катнасады.

Эрамыздан бурынгы У-эсирдеги папирус жазыуларында да хорезмий-эскерлер перслардын Нил дэрьясына барган сауашындада катнасады. Ягный ол Египеттин Туслигинде, Элефант жерлеринде урыскан.

Сонгы ахаменид патшалары уактында Орта Азия халыклары персларга карсы турды. Айрым уакытлары перслардын ози орта азиялыкларды сарай аударыспакларында пайдаланды. Нэтийжеде Геродот Ахаманийлар державасынан Бактрия болинип шыккан!

Бехустин жазыуы, сак корниси

Солай етип биз саклар Орта Азия тарийхына байланыслы болган тарийхий уакияларга белсене катнасканын жазба дереклерден коремиз. Саклар Орта Азиянын арка-шыгыс,батыс Арал бойларында жасаган коп санлы езуимлер болган. Олар кобирек шаруашылык, эсиресе жылкышылык

пенен шугылланды. Олардын естеликтери туслик-шыгыс Арал бойларында Сырдэрья аймагында табылган. Бул естеликтер кэдимги курган-макбара туринде болып Туслик Инкардэрья бойларындагы Уйгарак, Тагикен курганлары тизими аркалы археологиялык жактан изертленген. Археологиялык табылмалар саклар жаиласкан Туслик Сибирь, Казакстан далаларындада ушрасады. Мысалыга Алматы жанындагы Ыссык курган(К.А.Акишев изертлеген), Алтайдагы Бешата-Бесшатыр курганлары сак кэимлеринин жокаргы рауажланган мэдениятынан дерек береди. Бирак биз жумысымызда Арал бойы саклар мэдениятына токтап отемиз.

Солай етип биз жокарыда келтирилген тарийхый шолыудан сак массагетлердин тарийхтагы изин табыуга хэрекет еттик. Олар бойынша:

Персия дереклеринде «Массагетлер» тууралы сөз жок тек Геродоттын «Тарийх»¹⁶ китабы, Страбонның «География» мийнетинде белгили.¹⁷ Академик В.В. Струбе Массагетлер – «Приаралья саклары» деп жазды. С.П.Толстов бойынша Массагетлер мәденияты, этникалык топары бойынша төмендегилер мәлим. Б.э.ш. IV эсирде сак-массагетлер, Хорезмлер ғәрезсизликке ериседи. Азия скифлериниң бир топары – исседонлар болған, олар «Туркий емес» (фин-угор кэимлер) болса керек. Евразия көшпелилердиң географиялык жайласуун тек археологиялыматериаллар тийкарында көремиз. Кбла Урал бойлары Исседонлары географиясы болса керек. Волга бойында савроматлар, сарматлар жасаған, Приаралья бойы Сырдэрья дельтасында апазиааклар жасаған.

Евразия көшпелилериниң шығыс бөлегиндеги сак, хунн, сунн, Гунн, динлин, Юэчжилер-үлкен массагетлер аукамында болған, деп жазды С.П.Толстов. Батыс Сибирь кубла Сибирь Шығыс Европа, Евразия, Орта Азия аймакларындағы саклардың көркем өнер мийрасларын изертлеулер ең дәслеп 1817-жылы Афганстан шегарасында, Амиудэрья (Вахш) Алтын ғэзийне-искусстволык мийраслар табылыуы менен басланды.¹⁸

Көркем өнер таныушылар, археолог О.М.Дальтон бул сак искусствосын б.э.ш. V-IV эсирге тән деп уйғарды. Британ музейине алтын затлар, 1500 тенгелер экспонат болып тускен еди. Бул затларда алтын хэм Гүмис статуэкалар, хэр кыйлы хайуанлар, кус сүйретлери болған, 30 дана алтын блекзик 15 жүзик, бляшка, подвески канжар, гридог сүйретлери болған. Илимпазлар бул ғэзийнени – «Храм ғэзийнеси» дейди. Саклар искусствосында «Алтын браслет» буркит тумсыклы грифи берилген. Иран искусствосында «Хайуанат» стилинде билезик соғыу дәстүрли болған. «Алтын жүзик» те арыслан формалы грифон соғылған. Шығыс Памирдеги саклар естелигинен бронза бляшка, ок жай ушлары, тау ешки тулғасы, аюдың бляшкасы табылды. Археолог Бернштам А.Н. Сак көркем өнерин

¹⁶ Геродот История, 12 изд. Спб. 1999, X глава.

¹⁷ Страбон География 13 изд. Спб, 2000, V глава.

¹⁸ М.Дьяконов. Археологические работы в районе. Кафирникана. МИА №37, М. 1953.

б.э.ш. V-IV әсирге тән деп жазды. Алтай тауы, Жети суу бойлары, Памир, Мунисин «казнайында» саклардың (тара дарайя) топары жасаған.

Устурттин орта әсирлердеги корнисин, ол жерде жасаған көп санлы кошпели халықларды 922-жылы Египет султаны, халиф Муктадир елшиси Ибн-Фадлан, мароккалы Ибн-Баттута-1333-жылы корип, жазып калдырган. Устурт тәбияты хақкында «Москва-Лондон» сауда компаниясынын уәкили Антонио Дженкинсонда 1558-жылы корип жазады. Кейин Россия империясынын Орта Азияга кызыгыулары дәуиринде бул жерден откен рус адамлары әскерий топографлар, саяхатшылар, тәбият таныушылар – бул шолистан улкедеги көп санлы естеликлерди еске тусиреди.

Солай етип Арал бойы, Сырдәрья алабында ертеде *ұлыума скифлер* ямаса *сак-массагетлер* деп аталған көп санлы көшпели қәўимлер, ал орта әсирлерде болса, *огуз, печенег, қыпшақ* қәўимлери жайласты. Олардың мәдениятын изертлеу әҳмийетли. Бул көшпели қәўимлер тарийхы Арал бойында қәдимнен жасап атырған қарақалпақ халқы этник тарийхы хәм мәденияты менен тығыз байланыслы. Соның менен бирге кошпелилер естеликлерин изертлеу Орта Азиядағы қәдимги халықлар туркмен, өзбек, қазақлардың этногенези курамын үйирениугеде әҳмийетли.

X - әсирде арка шагыс Арал бойы далаларында, Устурт майданы, Сырдәрья алабындағы Куўандарья, Жанадарья бассейнинде, Урал таўларына дейинги далаларда оғызлар мамлекети қәлиплести.

Ибн Фадлан өзиниң «:азыўларында» (922-ж)? тюрколог-энциклопедист Махмуд Қашқарий «Тюрк сөйлемлери сөзлигинде» (XII – а), Рашиддин (1247 – 1318) «Жылнамалары жыйнағында», Абул Гази (1603-1664) «Шашрайма тюрк» шығармаларында оғызлар хақкында мағлыўмат қалдырған. Соңғы

жылларға дейин оғыз қәуимлериниң археологиялық естеликтери төменги Сырдарья бойында анықланған еди. Бул жерде оғуз қыслаўлары яки коныслары деп болжаған орынлар ашылды. Олардың арасында Жана Кент, Кескен күйик қала (Қазалы жанында) бар. Инкардәрья бойларында басқа бир группадағы оғыз естеликтери ашылды. Бул жердеги Сарлы-там, Зангар – қала естеликтери оғызлар менен байланысы бар делинеди.

Жоқарыда айтылғанындай оғыз /гуз/ қәуимлериниң естеликтери ХХ-ә. 70-80 жылларда ашылды. Үстирттеги естеликтер тийкарынан алғанда ўақтынша пайдаланған қыслаўлар хәм қорғанлар арқалы белгили. Атап айтқанда, бурынлары кәрўан-сарай иретинде қаралған Қуланлы, Киши Айбўйир, Әжибай усаған Үстирт чинкиндағы естеликтер т.и.д, профессор В.Н.Ягодин тәрeпинен оғызлардың қыслауы иретинде қарап «Келтирилген фактлер бул қалаларда Хорезмли емес халық ўәкиллериниң жасағанлығы жөнинде толық мағлыўмат береди, олар белгили тарийхый жағдайларға байланыслы IX-X-әә. Арал-Каспий теңизи арасындағы оғызлар болыўы мүмкин» - деп жуўмақлайды. Шынында да Ибн-Фадлан 922-ж. Үстирт арқалы Волга бойы Болгариясына өткенде арқа-батыс Арал бойларындағы көп санлы оғыз қәуимлериниң ставқаларын (қоныс) көргенин айтады. Жазба дереклердеги оғызлар ҳаққындағы мағлыўматлар археологиялық материаллар менен тастыйықланды. Жарын қудық – I4 комплексиндеги № 2-қурғандағы жерлеў усылы ибн-Фадлан (922-ж) жазып қалдырған оғызлардың диний-рәсмий тәртиби менен ўйлеседи. Ибн-Фадлан: «егер олардан (оғузлардан) адам өлсе, оның ушын ўй тәризли ўлкен қәбир қазып, оның /өлини/ постынын кийгизип, белбеўи, оқ жайларын әкелип қосады. Кейин оларға оны отырғызып, қара ўй тәризли қәбирди ағаш пенен жабады, жылқылардан белгили санын алып, басы, аяғы, териси, қуйрығынан басқасын жейди...» Бундай жерлеў усылы қарақалпақ археологи т.и.д, профессор В.Н.Ягодин тәрeпинен Үстиртте ашылған. Оғыз қәуимлери мал-шарўашылығы менен ғана шуғылланбай комплексли хожалық турмысын

кеширген. Сырдәрья бойлары, Арал жағалаўларындағы кәўимлер балықшылық, егиншилик, өнерментшилик пенен де шуғылланған.

Оғыз кәўимлериниң келип шығыў тарийхы әйемги дәўирлерге тутасып генетикалық жақтан түслик – шығыс Арал бойында жасаған сакмассагет (аугаси), эфталит – хионитлер менен байланысады. Оғыз кәўимлери қоңсы Хазария қағанатлығы, Русь жерлери менен сауда қатнасықларын алып барды. Бирақ бул байланыслар бәрха парахатшылық жағдайында болмады. IX-X - әә. Оғызлар Хорезм мәмлекети менен әскерий карама-қарсылық жағдайында болды. Абу Райхан ал-Беруний мағлыўматында «Фагбурия - патшаның шығыўы» - атлы хорезмдилердиң гүзги байрамы оғызларға қарсы гүрес компаниясы менен байланыслы. Оған бола хорезмшахлар оларды ел шегарасынан кейин серпип таслаған. Бул ўақытлары оғызлар Русь князлары менен әскерий аўқам дүзген.

Хорезм оазиси арқасындағы Арал бойы көшпелилер археологиясын үйренгенде печенег кәўимлери деп аталған кәўимлер естеликлерине дыққат аўдарыў керек. X-ә печенег арқа-шығыс печенеглер группасы оғыз рус-печенг урысларынан кейин Хорезмди миссионерлер жәрдемінде печенглерде исламласыў сиясатының иске асқанын орта әсир авторы Ал-Бекри көрсетип кеткен. С.П. Толстовтың пикиринше бул Хорезмшах Мамун ибн-Мамунның Волга бойындағы тасиринин кушейгенин корсетеди. Шығыс Европа (Волга бойлары) далаларында печенеглер естеликлери қабир-қурғанлар яки балбал (тас мусин) түриндеги естеликлер менен белгили. Арал бойлары шегерадағы Хорезм жерлери печенеглер менен тығыз қатнаста болды.

Печенеглер ҳаққында мағлыўматлар X-ә араб авторларында ушырасады. Ибн Фадлан 922-ж. Үстирт кенисликгинде печенеглерди ушыратқанын айтады. Абу ал-Хасан ал-Масуди (X-ә I-ярымы) Сырдәрья бойындағы печенеглердиң оғызлар менен урысын жазады, ал-Беруний «Тахдид нихайат...» (1025-ж.) мийнетинде «печенеглердиң араласыўынан» деген мағлыўматты қалдырса: Махмуд Қашқарий «Тюрк сөйлемлери сөзлиги» (1072-1074 жж.) шығармасында печенеглердиң этногенезинде тюрк

угор элементлериниң болғанлығын айтады. Шығыс печенеглери болса Арал бойларында оғызлар менен араласып карақалпақлардың орта әсирдеги кәлиплесиўинде үлес қосқан.

IX-X әсирде Арал аймағы, Сырдәрья алабында огуз, қыпшақ, қарлук, қыймақ қәўимлери жайлаған. XI әсир басында Арал бойында төрт қәўим бир бирине жайлаўдан қысып шығарыўы болған. Сырдәрья бойынан Огуз Селжук қәўимлери миграцияға ушырап, сол жерлерге Қыпшақлар ийелеген. XI әсир саяхатшысы Насыри Хуораў Арал бойын «Қыпшақ даласы» деп жазды. Арал бойлары, Устюрт кеңислигинде Огуз-қатағанлар жасаған. Оларды саяхатшы, Ибн-Фадлан (922-жыл) Арқа Хорезм шегарасы, Устюрте көген. Ол Әмиўдәрьяның оң тәрәпинде «Ал-Қардалия» елаты барын еситкен, оларда Қаракөл өсириўшилиқ жақсы деп бахалайды¹⁹.

Арал бойларындағы түркий қәўимлер хәм лоардың өз-ара байланыслары бойынша X әсир тарийхшы Масуда мийнетинде көремиз. Ол огузлардың үш аўқамға бөлинеди, олар көпшилиги хәм отырықшы болып жасайды,- деп жазды. Арал теңизи қасында Жаңакент (Ал-Мадина Ал-Жадида) бар, олардың көпшилиги түркийлер, огузлар, түркийлер үшке: төменги, жоқарғы, хәм орта.

Арал бойындағы түркий қәўимлер ҳаққында Махмуд Қашғарийдың «Давлат луғат-ат Түркий» тарийхый лингвистикалық мийнетинде көремиз. «Давлат луғат ат Түркий» де тюрклер негизинен 20 қәўимнен ибарат, олар Тюрк пайгамбардан тараған. Тюрклер өз атына тамға басқанған, олардың көпшилиги шаман хәм мусылман дининде деп жазды. Түркий қәўимлерге Печенег, Қыпшақ, Ргуз, Емек, Башғурт, Басмыл, Қай, Ябақд, Татар, Қырғыз, Чиғыл, Тухси, Яғма, Играк, Жаоуқ, Чимул, Уйғур, Танғут, Хытай, Тавғач, Машинг. Шығыс Европада, Кубла Рус жерлеринде Түркий қәўимлери орта әсирде Славиянлар менен қоңсылас болып жасаған. Ең дәслеп Торки, Огузы, соң Қыпшақлар Волга хәм Дон аралығында жасады. Рус жылнамаларында

¹⁹ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том.1. С.202.

1060-1240 жыллары «половец» атамада барлық Түркий кәуимлерди улыўмаластырып жазды. 1055 жылы Половец князы Булуш рус жерине ең дәслеп келгени рус жылнамасында беогили. Рус Ипатевский жылнамасы Половецлердин князь (бий, батыр) хәм кәуимлери дүзимлери берилген. Аяпа, Ақтай, Ақуш, Алтун опа, Арслан опа, Асен, Асуна Баран, Бастый-Башқурт, Белдууз, Белун, Беоюн, Болуш, Бокмиш, Боняк, Бегбарс, Бурнович, Бурчевич, Елтун, Елтут, Елдеч, Епиопа, Етебиги, Изай, Итлар, Итоглы, Китан, Камос, Кобан, Кобян, Қарлыбай, Қазақ, Турпов, Козл, Собан, Колдеч, Қончак, Копти, Қоряз, Номтонов, Котян, Сутаев, Кочаев, Кочий, Куман, Кумном, Купяч, Кучеби, Куря, моначиюи, Обовли, Костук, Ореви, Осалук, Отрок, Сантуз, Сатмаз, Селци, Севент, Боняк, Сокал, Сомогул, Сугр, Сур, Содвак, Кулов, Тарболов, Тоаз, Тарсук, тарх, Терьтроб, Тавглогй, Тошмаш, Тоглий, Токсобич, Тотур, Тючли,Тюнрак, Осул, Урусоба, Чабро, Чекман, Ченегреп, Чилбук, Шылпын, Чюгой, Шарукчи, Ясен, Асен хәм тағы басқа.

«Рус жылнамасында» Илдей, Кучуг, Метиг, Родмин, темир, Кулмей, Айдар, Асуп, Емлак, Түркин, Яруп атамалар, атак, лақаблар ушырасады.

Шығыс Европадағы қыпшақлардың материаллық мәденияты бойынша археологлар Г.А.Федоров, А.Халиков, С.А.Плетневаның мийнетлери бар²⁰. Қыпшақлар Арал бойларында Ақ Қыпшақ хәм Қара Қыпшақ болып бөлинген. Қытай жылнамасында Хэ-Би-Си, Гэ-би-си, Хэ-би-си атамасын Қыпшақ деп түсіндиреди. Қыпшақлар 1182-жылы Арқа Хорезм шегарасына келген.

Арал бойы бажанан-Кулпей руўлары тарийхий дереклерден «бажнақ» атамасындағы түркий урыўлар IX әсирде Арал этирапында жасағаны мәлим. Бажанак (Печенег) атамасының мәниси ҳаққында хәр қыйлы ой пикирлер бар. С.П.Толстов Бажанак атамасын апасиак менен уқастырады. Византия императоры К.Богрянородныйдың «тарийхий жазыўларында» «ДЕ Администрандо Империи» мийнетинде Кангарларды Бажанак деп олар

²⁰ Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под власть золотоордынских ханов. М,1966.: Плетнева С.А. Черные клобуки. М.1973.

Тюрк-Венгер жерлерине көшип келгенин жазды. Кангар-Қаңлы қәуімлері Арал бойы, Сырдарья алабында жасаған. Бажанақ –Огузлар бир аўқам болып Арал аймағында жайлаўдан пайдаланған.

Тарийхшы Мосуда мийнетинде 1030-1040 жыллары Арал хәм Арқа Хорезм шегарасында Түркий қәуімлер жасайтуғыны, олардың бири Қалфак ләшкер басы хәм Хорезмшах Алтунташ арасында өз-ара наразылық болғаны хакқында жазады. Арал хәм Үстирт кеңислигинде Артим, Тюр, Жула, Қулпей, Калпен, Калпей, Талмаш, Копан атамада Огуз-Бажанақ руўлары жайлаған. «Печенег» лердин үрп-әдет, дәстүрлеринде мархумды отқа жағыў, күлин жерлеў болған. Әййемги Сакларда Идоиран қәуімлерде мархумды өртеў, күлди жерлеў ырымлары болғаны мәлим. Қарақалпақстандағы қарғыс сөзде «Күлиң самалға ушсын» деген сөзлер бар. Қусқанатаў микро оазистенги Түркий «оба» ларды изертлегенде күл толған қәбирлер бар екени анықланды. Демек, Қубла Арал бойларында VII-VIII әсирлерде Түркий-Бажанақ руўлары жасағаны мәлим. Бажанақлардың антрапонима этноними бойынша нәзер салсақ, Баййа, Қуат, Қорқут, Кеген, Қостан, Турах, Келтар, Кэчэн, Сулу, Сэлте, Қарамақ, Темир, Кучуг, Метегай, Татыў, Татран, суру, Калмай, Хоробой, Қанғар, Қабан хәм тағы басқа белгилі. Қой қырқылған қаладағы «тамғаға» усаған белги-жазыулар түркий-печенеглер белгиси «руний»жазыыўы болса керек.

Арал бойы Қарлуқлар. Арқа Озбекистан аймағында лота әсирлердеги түркий қәуімлердин бири-Карлуқлар. Олардың тарийхий географиясы, этникалық тарийхы, этномәдениаты бойынша Қ.Шаниязовтың илимий мийнетлери бар.

Сырдарья алабында, Дешти Қыпшақта Қарлуқлардың мәқәң жайлар болған. Қарлуқларды-үш Огуз халқы деп атаған. Олар үш беклик Мәули, Порфу, Ташил қураған. Қарлуқ қоңсыласы Түркий, йғур, Мойыншур қәуімлеринен әскерий аўхамда болған. Қарлуқ елатының көсеми, ханын Ябғу деп атағна. Карлуқтың арқа батыс қоңсылары Огуз, Тоғуз, Огуз, Чиғаллар болды, ал узақлаў қоңсысы Қимақ, Қыпшақлар еди. Арал

аймағындағы этноэкологиялық өзгерістер, жаугершилик себебі Қарлук жайлау, жер үшін қоныстары менен жауласып жасаған. Қарлук, тоғыз оғуз, кимақ, кыпшақтар Орта әсирде ярым көшпелі турмыстан отырықшы хаятқа өткен, қалалары пайда болған мұсылман дини, Суфизм тарай баслаған. Сырдарья алабында Қарлук қалалары жүде көп екені, оларды «Ябғу» лақаптағы хан басқарғаны мәлім. Академик Қ.Шаниязов «Қарлуктар» бойынша мийнетінде Қарлуктардың «Кердер», «Ябғу» лақаптағы хан басқарғаны мәлім. Академик Қ.Шаниязов «Қарлуктар» бойынша мийнетінде Қарлуктардың ири жеті руы, Қулан, Марқа, Лабак, Жигил, Хубали, Тухсин, Хус этнонимлері барын анықлады. Қарлуктардың «Кердер», «Ябғу» лақабы көсемлері, «Элтибори», «Елбори» лақабы әскерий басшылары болған. Қарлук атлылары ел журт жаулап хәм миграция Қубла Ўзбекстан, Балх, Арқа Индия жерине шекем барған. Хорезм шахлар мәмлекетінде Қарлуктар әскерий хызметте, арқа шегараны қорғауға қатнасқаны мәлім. Қубла Арал бойы Әмиўдәрья алабында, Султан Ўайс тау (Қаратау) етеклерінде Карлук, Ябғу елатынан бөлінген микроэтнослар жасаған. Саяхатшы Абу Дулат, «Қарлук хәм Ябғу» бийлері өз-ара сиясий ғәрезсизлик, үстемлик үшін гүрескенин Қарлуктардың Ябғу тулғасы қойылған ибадатханасы бар екенінин Қарлуктардың бир топары «Будка», «Хәйкел» сыйынғанын жазды. Қарлуктар арнаулы имарат, сарайларға тас тулғалар, Буд тас адам соғып соған сыйынған. Бул өжерени «Сәнем» үнсиз тас тулғалар ханасы деп атаған. Қарақалпақ дәстаны «Шарьярда тас адам тулғасы, оларды сыйқырлы, дуға күши менен тариятау» болғаны өз сәулесин тапқан. Демек, Қубла Арал бойы Түркийлер-Қарлуктардың руўхый мәдениятының излері Қарақалпақ дәстанларында орын алғаны мәлім. Араб географы Әбиў Абдулла Ибн Мухаммед Ал Идирисий (1154 ж) Арал теңизи Арқа тәрепинде Қарлук хәм жалан этнонимлері барын, олар қоныстары: оғуз, кыпшақ, бижанақ, бажы, турт, наўқарт, калмақтар менен жайлауға таласатуғынын жазды.

Орта әсирлердегі көшпелілер турмысындағы жаугершилик ақыбетінде Арал бойынан Урал тауы, Волга бойларына Түркий кәуимлериниң миграциясы басланды. Әмиүдәрәя хәм Сырдәрәя алабында Огуз-Түркмен Салжук хәм Қардар-Бажанак - Башқурт кәуимлери Арал бойына «Жаңадан» пайда болған «Қара Қытай» хәм «Қара Қыпшак» лардың экспедициясына, жауларына зорлығына қарсы турған. Әмиүдәрәя алабындағы «Қардар-Қарлуқ» топарлары еки тәрәпке Үстирт кеңислигине, Каспий жағаоарына көшкен, екинши топары Қара тау-Нурата –Қара дәрәя хәм дәрәя алабына (Зарафшан) миграция болған. Солай етип Қарлуқ кәуими Орта әсирде Өзбек хәм Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиүйине бир компонент болып қатнасты.

Хорезмниң арқа-батыс тәрәпиндегі көшпелі дала кәуимлериниң естеликлерин үйрениў орта әсир археологиясына қосымша материаллар береді. Бул археологиялық материаллар көшпелілер хәм оазис адамлары арасындағы мәдений қатнастардың континуитет характеринде болғанлығын көрсетеді. Бундай традициялық байланыс раўажланған феодализм дәуириндегі Хорезм – Жочи археологиялық мәдениятында анық көринеді.

I.2. Үстүрт – Арал бойы көшпелилер естеликлерин археологиялык изертлеу

Жазба хэм археологиялык изертлеулер Үстүрт – Арал бойы көшпелилери онинде көплеген мағлыматлар береди. Каспий – Арал аралығындағы ертедеги хэм орта эсир көшпелилер тарийхы, естеликлери, жерлеу усыллары, диний түсиниклери жөниндеги археологиялык мағлыматты казып изертлеулер жуўмағы береди.

Буны биз, өз дәиринин уллы изертлеушилерине П.И.Рычков (Белеули), А.И.Левшин (Белеули, Чурук), И.П.Небольсин, Н.П. Иванов (Устурттеги коп санлы архитектуралык естеликлер-орта эсир макбара калдыклары), М.И.Иванин (каруан-сарайлар), Н.Н.Белявский (Учкудук «калашасы касындагы» естелик) тийисли.

Бирак Устурт естеликлери, сонын ишинде бизди айрыкша кызыктыратугын кошпелилер естеликлери, каруан-сарайлар, каруан жоллары тек гана XX-эсирдин 40-50 жыллары гана археологиялык усылда изертленди. Бул археологиялык изертлеулердин биринши шолкемлестириушиси, пионери белгили археолог, тарийхшы С.П.Толстов болды.

Тагискен қорғанлары

1946-1952 – жж. С.П.Толстов тәрәпинен системалы жүргизилген археологиялық изертлеулер ғана бул дәуирге тийисли мағлыұматлар береди. Үстирттеги сияқлы Сырдарья алабындағы орта әсир Хорезм естеликлерин изертлеўлерди С.П.Толстов жолға қойды. Бирақ археологиялық жумыслар Хорезм экспедициясы тәрәпинен турақлы болмады. С.П.Толстов дүзген Хорезм археологиялық экспедиция жумыслары Үстурт тегислигиндеги каруан-сарайлар, қорғанлар, жоллар хәм сигнал башнялары (карауыл тепе) ды көбирек сөз етти. Деген менен бул тегисликтеги (Үстурт) көшпелилери хаккындағы дәслепки мағлыуматты С.П.Толстовтың «Қадимги Хорезм цивилизациясы изинен» деп аталған китабында ушратыўға болады²¹.

С.П.Толстов

Соңынан бул жумысты Нокисли археологлар В.Н.Ягодин, Е.Б.Бижанов, М.М.Мамбетуллаев, Г.Х.Хожаниязов, М.-Ш.Кдырниязовлар дауам етти. Бул изертлеушилер Устурттин Каракалпакстан аймагындағы Белеули, Ай Ата, Киши Айбуйир кала, Куланлы, Улкен Айбуйир жанындағы

²¹ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М., 1948.

естеликлер – курганлар қабир – әулийелерди, каруан сарай хэм карауыл төбе - минарларды изертледи.

Саклар өнерментшилиги үлгиси

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң археологлары 1973-1992 жж. Аралығында орайлық: арқа-батыс Арал бойларындағы естеликлерди үйренди. Олардың қатарында әйемги тас, антик, орта әсир қоныслары, тоқтаў орны, курған-қәбирлер, карўан сарайлар хэм ертедеги, орта әсир көшпелилер естеликleri үйренилди. Әсиресе Үстирттеги ертедеги, кешки дәўирге тийисли болған көшпелилер курганларын изертлеў әҳмийетли болды. Себеби жаңа археологиялық материаллар жазба дереклердеги толық емес гүмилжи мағлыўматларды илмий жактан шешиуге мүмкиншилик берди. Нәтийжеде Үстирт кеңислигинде Дуана, Сумбетимерелан Қуркуреук, Қасқажол, Бернияз, Улкен Айбуйир қала дөгерегинде көшпелилер хэм отырықшылар дәстүрине тийисли естеликлер менен «аран» тәризли қурылыслар ашылды. Булардан

басқа, Үстүрт кеңислигинде бурын белгисиз болған сармат, оғузларға тийисли болған естеликлер изертленди²².

Б.э.ш. VI-V эфирлерде Ахемений патшалары Үстүрт, Кубла Арал бойы, (XVII-XVIII – эфирдеги Жана дәрья, Куўандәрья, Инкардәрья жағаларында) отырықшы хэм ярым көшпели болып турмыс кеширип атырған көп санлы сакларды (массагетлерди) өзлерине қаратады. Саклардың хукимдары (сатрапы) Бабиш-молла I қаласында отырып басқарады.

Бул аймақтың естеликлери С.П.Толстовтың Хорезм археологиялық экспедициясы тәрeпинен изертленди.

Уйгарак табылмасы («звериный стил»)

Нәтийжеде олардын изертлеулери айрым макала хэм китапларда есабат иретинде гана жарык корди. Мәселен оз изертлеулеринин жуумагын С.П.Толстов «Кэдимги Хорезм мэденияты изинен»(Москва-1948) китабында пайдаланды. Е.Б.Бижанов Устүрт естеликлери(тас,антик,орта эфир) бойынша кандидатлык диссертация жаклады(Алматы 1967-ж). Сонынан Е.Б.Бижанов В.А.Лоховиц пенен «Устүртский караванный путь из Хорезма в Восточную

²² Ягодин В.Н. Сарматский курган на Устюрте// КСИА.1978. вып.154.; Ягодин В.Н. Курганный могильник Джидели булак I на Устюрте// История материальной культуры Узбекистана. Самарканд, 1999. 30.

Европу» деген кишкене макаласын ОЗРУ ККБ «Хабаршы» журналында 1969-ж . жэриялаган.

Ю.П.Манылов Белеули, Ушкудук, Булак каруан сарайларындагы изертлеулер жуумакларын « Караван-сарай Центрального Устюрта» деп атап макала жазган хэм «Археология Приаралья» китабынын I –томында 1982-ж. жэриялады. Устурттеги изертлеулерин М.-Ш.Кдыр尼亚зов «Каруан отер из калар», «Алтын Орда дэуириндеги Туслик Арал бойы мэденияты» (1993-ж) макала, китапларында соз еткен.

Солай етип Устурттин орта эсирлердеги коп эсирлик тарийхы, сауда жолындагы естеликлер оз уактында изертленседе бул аймактагы Каруан жоллары, олардын эхмийети, изертлениу тарийхы, сауда жолынын Хорезм хэм Шыгыс Европа менен товар алмаслаудагы эхмийети, Устурт аркалы Батыска, Шыгыс Европага экетилген товарлар тури, ямаса Хорезмге жеткерилган затлар колеми арнаулы диссертациялык жумысы иретинде изерт ленген емес.

Сырдарья бойы, Устирт кеңислиги жөниндеги ерте эсир мағлыўматлары усы менен шекленеди. Системалы жүргизилген археологиялык изертлеулер ғана бул дэўирге тийисли мағлыўматлар береди. Устирттеги сияқлы Сырдарья алабындагы орта эсир Хорезм естеликлерин изертлеўлерди С.П.Толстов жолға қойды. Бирақ археологиялык жумыслар Хорезм экспедициясы тэрепинен турақлы болмады.

Соңғы он жыллықларда В.Н.Ягодин тэрепинен Устирттиң Қарақалпақстан территориясында оқ жай ушы («стреловидные планировки») тэризли аран қалдықлары изертленди. Археологиялык изертлеўлерге дейин бундай қурылыслар Арал бойларына арналған тарийхый илимий әдебиятларда белгисиз болып келди.

Бул естеликлерди көшпели дала қэуимлери менен байланыстырыу мумкиншилиги бар. Кошпелилер азық ауқат запасларын тошықтырыу ушын усында қурлыслар салған деген пикир устемлик етеди.

Бундай тексериуди бириншилерден болып В. Н. Ягодин баслады. В. Н. Ягодин 1972-жылдан баслап Устирт кенислигинин Каракалпакстан аймагында казыу жумысларын алып барады хэм шолкемлестирди. Устирт каруан сарайлары хаккында жазба дереклерде маглыуматлар аз. Бырак археологиялык изертлеулер тексериулер натийжесинде каруан сарайлардын 30-40 км жайласканы аныкланды. Ал жазба дереклерде Устирттеги хэм Арал бойы жерлери кошпели дала кауимлери менен байланыс орынлары болган.

Гардуздин аныклауынша печенеглерге карай жолдын айланбасы IX-XI асирлердеги тарийхий дереклер бойынша Арал тенизинин бойында жайласкан.²³

Гардиздин баянлауынша Арал тенизи бойындагы печенеглердин жайласкан жерлери улкен сауда орайына айналган. XIX асирде каруанлар Хийуадан Оренбургка Устирт аркалы Аджибай районынын жерлеринен отип турган. Бул жолларда IX-X асирлердеги минаралар жайласкан. Гардиздин баянлауына караганда Устирт аркалы откен сауда жолында бир ямаса еки куннен кудыклар ушырасатугын болган. Ушкудык, Булак, Кос булак, Белеули, Чурук кудыкларынын орынлары аралыгы Гардиздин аныклауына туура келеди.

Гардиздин баянлауынша Хорезмнен печенеглерге хэм Россиядан Хийуага сауда жоллары Устирт аркалы журип турган.²⁴ Шемаха кала калашасы Куня – Ургеништен Устиртке шекемги 60 км аралыкта жайласкан. С. П. Толстов Шемаха каланы бул тийкарынан ерте орта асирдеги корган-кала, дийуаллары караулы улкен тууры муйешли минаралары бар хэм болган деп есаплайды. Каланын орайлык болимлерин казып изертлегенде монгол уактына шекемги анык материаллар болмаганлыгын билдиреди. Каланын ишинен XIV асирдеги дийуаллардын хэм минаралардын калдыклары табылды, булар ертедеги орта асирлерде монголлар уактындагы корганларга уксаслыгын далиллейди. Шемаха калашасы хэм минаралары X-XI асирлерге

²³ Толстов С. П. Хорезм маданияти изидан, 148-бет.

²⁴ Манилов Ю. П. Средневекового Хорезмские памятники, 278 – 279 бетлер.

тийисли екенлигин корсетти. Куня – Ургеништин кен батыс тарапи 60 км ге шекем созылган. Ибн – Фадлан орта асирдеги Батыс Хорезм калаларынын арасын соз еткен. Ол бойынша Гитка жакын шолистанлыкка Мадминия деп аталган кала жайласкан.²⁵ Ол Жейхуннан 4 фарса узаклыкка болса да Журжанга тийисли болган. В. В. Бартольд хэм Я. Г. Гулямов лардын корсетиуи бойынша Мадминия Гитдан I фарса аралыгында жыйналыскан, сол уакытта дарьяга шекем 4-фарса аралыкта жайласууы мумкин емес деп корсетеди.

Мукаддастын Гит хаккындагы маглыуматы онын жайласкан орнын аныклауга жардем бермейди. Ол да Истахрига уксас Гит пенен Журжан аралыгын корсетип бермейди. Улкен калаша хэм киши Айбуйир каласы Устиртде жайласкан.²⁶ Ибн – Фадлан Хорезмнен Шыгыс Европага шекем сауда жоллары болганлыгын аныклауды X асирде А. Ю. Якубовский Хорезмда кошпели сауда жумыслары алып барылганлыгы хаккында далилдер бар. Сол уакытлары орта Азия менен Европа аралыгында сауда жумыслары улкен рол аткарды. Сауданын рауажланыуы менен Хорезм экономикалык хэм сиясий жактан рауажланып барды, Хорезмнин пайтахты – Ургениш каласы болды. Ургениш Орта Азиядагы ен улкен сауда орайына айналды. Кошпелилер малларын, тери хэм кой ешкилеринин жунлерин апарып онын орнына гуриш, нан, кийим – кеншек хэм темирден исленген затларды алып отырган Жуумаклап айтканда жазба дереклерге караганда IX-XIII асирлерде Хорезмдеги кошпели сауда жургизиу онын эканомикасынын рауажланыуына да улкен роль Жуумаклап айтканда Хорезмнин X – XIV асирлер дауиринде сауда катнасы Шыгыс Европа еллери менен тураклы болып турган. Бырак сауда катнаслары бир уакытлары биргеликли болмаган.

Орта асирлерде Хорезмнин арка тарапинде огузлар кыпшаклардан баска, Шыгыс Европада мамлекетлер, кауим бирикпелери, ири сауда хэм

²⁵ Бартольд В. В. Туркстан в поху монгольского нашествия соч. т. I. 207-208 бетлер

²⁶ Мамбетуллаев М. Городище Большая Айбуйир кала (1976 – 1981) – Археология Приаралья, вып. IV. 91-131 бетлер

онерментшилик орайлары болган. Оларга Хазар каганатлыгы, Русь князьдыктары, Волга бойы Булгариясы (VIII – XV аа) жатады.

Араб саяхатшысы Ибн - Фадлан 922-ж Ургеништен шыгып Устирт кенислигинде көп санлы түрк – огуз кауимлерин коргенин жазады. Ибн – Фадлан озинин «жазыуларында» (X-э) түрколог-энциклопедист «Махмуд Кашкарий «Түрк сойлемлери созлигинде» /XII – э Рашиддин / 1247 – 1318/ «Жылнамалары жыйнагында» Абул Гази «Шашрайма түрк» /XVII – э/ шыгармаларында огузлар хаккында маглыумат калдырган. Сонгы жылларга дейин огуз кэуимлеринин археологиялык естеликлер томенги Сырдарья бойында аныкланган еди. Бул жерде огуз кыслаулары яки коныслары деп болжаган орынлар ашылды. Олардын арасында Жана кент, Кескен куйик кала (Казалы жанында бар) Инкардарья бойларында баска бир группадагы огуз естеликтери ашылды. Бул жердеги Сарлы – там, Зангар – кала естеликтери огузлар менен байланысы бар делинеди.

Жокарыда айтылгандай огуз /гуз/ кэуимлеринин естеликтери 70 – 80 жылларда ашылды. Устирттеги естеликлер тийкарынан алганда уактынша пайдаланган кыслаулар хэм корганлар аркалы белгили. Атап айтканда, бурынлары каруан-сарай иретинде каралган Куланлы, Киши Айбуйир, Эжибай усаган Устирт чинкиндагы естеликлер. В. Н. Ягодин тарепинен огузлардын кыслауы иретинде карап «Келтирилген фактлер булл калаларда Хорезмде емес халык уэкиллеринин жасаганлыгы жонинде толык маглыумат береди, олар белгили тарийхий жагдайларга байланыслы IX – X – ээ. Арал – Каспий тенизи арасындагы огузлар болууы мумкин» - деп жуумаклайды. Шынындада Ибн – Фадлан 922-ж. Устирт аркалы Волга бойы Булгариясында откенде арка – батыс Арал бойларындагы көп санлы огуз кэуимлеринин ставкаларын (коныс) коргенин айтады. Жазба деректердеги огузлар хаккындагы маглыуматлар археологиялык материаллар менен тастыйкланды. Жарын кудык – I4 комплексиндеги 2 – кургандагы жерлеу усылы Ибн – Фадлан жазып калдырган огузлар тартиби менен уйлеседи. Ибн – Фадлан: «...егер олардан (огуз) адам олсе онын ушын уй тэризли улкен кэбир казып,

онын /олиини/ постынын кийгизиц, белбеуи, ок жайын, колына набид салынган тостаган, сон баскада затларын экелип косады. Кейин оларга оны отыргызып, кара уй таризли кэбирди агаш пенен жабады, жылкылардан белгили санын алып... басы, аягы, териси, куйрыгынан баскасын жейди...» Бундай жерлеу усылы В. Н. Ягодин тэрепинен Устиртте ашылган. Огыз кэуимлери мал шаруашылыгы менен гана шугылланбай комплексли хожалык турмысын кеширген. Сырдарья бойлары, Арал жагалауларындагы кэуимлер балыкшылык, егиншилик, онерментшилик пенен де шугылланган. Огыз кэуимлери консы Хорезм, Хазар каганатлыгы, Рус жерлери менен сауда катнастарын алып барды. Бирак бул байланыслар бэрха парахатшылык жагдайында болмады. IX – X – ээ. огызлар Хорезм мэмлекети менен эскерий карама – карсылык жагдайында болды. Абу – Райхан – ал Беруний маглуматында «Фагбурия – патшасынын шыгыуы» - атлы хорезмдилердин гузги байрамы огызларга карсы гурес компаниясы менен байланыслы бола хорезмшахлар оларды ел шегарасынан кейин серпип таслаган. Бул уакытлары огызлар Русь князлары менен эскерий аукам дузген.

Ибн – Фадлан маглуматлары С. П. Толстов хэм В. Н. Ягодин ²⁷ тэрепинен жургизилген археологиялык изертлеулер натийжесинде тасьтыйыкланады.

Хорезмнин орта эсирлердеги тарийхий катнастары Устирттеги каруан – сарайлар жоллар аркалы - сол уакыттагы Шыгыс Европадагы Хазария, Русь мэмлекети менен де болган. 922 – жылы Хазар мэмлекети хэм онын пайтахты Итиль каласын барып коргенде бул жерде хорезмдилердин тэсиринин кушли экенин айткан еди. Хазар каганын Хорезмнен шыккан алым уламалар хэм руханий исбилермен адамлар оз тэсирине тусирген.

Хазария – ерте орта эсирлерде VII – X эсирлерде томенги Волга, Дон хэм Арка кавказда кэлиплескен кошпелилердин мэмлекети. Мэмлекет басында каган турды. Дэслепки пайтахты Самендер, сонынан итиль каласы болган. Мэмлекетлердин иуадизм, христианлык хэттеки исламдыда

²⁷ Ягодин В. Н. Стреловидные планировки Устюрта – Археология Приаралья, вып. 5 Т., «ФАН» 1991.

кабыллаган. 964 – 965 жыллары Киев князы Святослав Игоревич тэрепинен кыйратылды. Буган дейин каганлык тэсири Шыгыс Европада кушли болган. Каганлык консы еллер менен эсиресе Батыс хэм Шыгыс саудасында оз хукиминин откерип баж салыкларын коп ондире билген. Хазар тилинде сойлеп бул тил тюрктиллеринин булгар группасына жакын. Бул уакыялардан томендегидей жумак шыгарыуга болады. Хорезм Волга бойындагы сиясатка актив араласкан, хазарларга тэсиринен кушейткен, Мамун ибн Мамун алдына койган максетлер жузеге аскан, Хорезмнин Томенги Волга ,ойларындагы жагдайлары беккемленген. Ягный Хорезмнин хэм Рустын ортасында хорезмдилер тэсиринде болган печенеглер турды.

Биз бул пикирлерди С. Толстовтын «Кадимги Хорезм цивилизациясы изинен» атлы китабы негизинде айттык. Онын болжауларын белгили рус илимпазы А. Ю. Якубовскийде оз изертлеулеринде тастыйклаган.

А. Ю. Якубовский оз изертлеулерин С. П. Толстовтан гэрэзсиз озинше, жазба дереклер мысалында дәлиллеген. Ол колланган илим таныу методунын бири – бул тарихтаныу усылын археологиялык материаллар негизинде талкылау. Шыгыстаныу илими орта эсирдеги Хорезм хаккында бай маглыуматлар береди. А. Ю. Якубовский сол материаллардан шебер пайдалана отырып Хорезм тарихы бойынша коплеген огада дурыс пикирлер айтты, жазып калдырды. Бул бахалы пикирлер онын «Ургениш карабаханасы»(1930), «Миздахкан калашасы»(1930), «Орта Азиянын Шыгыс Европа менен сауда катнаслары»(1931), «Сарай Берке онерментшилигинин кэлиплесиуи»(1932) хэм тагы баскада минетлеринде коп айтылады. Илимпаздын болжаулары сонгы уакытларда Алтын Орда тарихы Волга бойы Болгариясы, Орта Азия хэм Русь катнаслары жонинде жазылган илимий изертлеулер менен тастыйкланды.

Эсиресе А. Ю. Якубовскийдин Волга бойы жерлериндеги онерментшилик орайларынын кэлиплесиуинде Хорезм усталарынын орны жокары болды деген пикирлери бугинги кунге шекем оз эхмиетин жогалткан жок.

Бул тәсир жасау сферасы тек Алтын Орда заманында басланбаганын А. Ю. Якубовский жазба дереклерге сүйенип дәлиллейди. Ал Макдиси мысалында биз Волга бойларынан Хорезмге көплеген товарлар катарында ак кайын кабыгын экелгенин айткан едик. Илимпаз бул оним Хорезм усталар тәрәпинен терини кайта ислеу ондирисинде көп колаганын көрсетеди. Бул Х – эсир мағлыматы. Яғный илимпаз көбирек соз еткен Алтын Орда заманынан алдынгы дәуирлер. А. Ю. Якубовский өз изертлеулеринде Ургеништин жетекши кала, сауда орайы менен катар, Волга бойындагы Булгар, Итиль, Сарай, Астрахань калаларында улкен эхмиетине токтап өтеди. Волга бойында жайласкан Итиль қаласын характерлеп, А. Ю. Якубовский оны шығыстың саўда өнерментшилигиниң орайы иретинде атап өтеди. Бул саўда өнерментшилик орайы IX – X эсирлерде Хазаран деп те аталған. Итиль қаласының бир бөлеги айырықша қоршалған дийуал менен бөлинип, онда 10000 – нан аслам мусулманлар жасаған.²⁸ Оларға отыз мешит хизмет еткен. Бул мусулманлардың көпшилигин Хорезмли саудагерлер, қара жұмысшылар, өнерментшилер, тағы басқалар қураған. Хорезмдилердиң Хазариядағы бундай активлигин А. Ю. Якубовский былай тусиндиреди. Илимпаздың көрсетиуинше төменги Әмиўдәрья бойларында жайласқан Хорезм қалалары географиялық жақтан оғузлар даласы менен қоңсылас жайласып, көшпелилерден қуралған Хазар патшалығында саўда устемлигин қолға алмай тура алмады. Хазар ханлығының сайланды гвардиясыда хорезмдилерден турған. Бул жөнинде араб авторы Ал – Махсуди жазып қалдырған. Басқа араб авторы Ибн – Хайкал мағлыматында Хазар әскерлери қурамындагы хорезмдилердиң саны 12000 ға жеткен. Оларды Ал – Махсуди ал – арсин деп атайды. Оларды Ал – Беруний жазып қалдырған төменги Әмиўдәрья бойларында жасаған арс – алашардың қалдықлары болса керек деген пикир пайда болады.

Солай етип А. Ю. Якубовскийдиң пикиринше, Итильде жасаўшы Хорезмдилердиң саны 20000 нан асып кеткен. Әлбетте олардың арасында

²⁸ А. Ю. Якубовский. Феодалное общества. 18 – бет.

көпшилиги қара жұмысшылар менен өнерментшилер болып олар арасында саўдагерлер баслы ролди атқарған. Бул жуўмаққа А. Ю. Якубовский Ал – Максуди берген мағлыўматқа негизленип келеди. Ал – Максуди мағлыўматында Хазарияда Хорезмилер айырықша дузилген арнаўлы шәртнама бойынша жасап, онда көплеген шәртлер қойылған. Олардың арасында Хорезмилердің өзлери мешит хәм медреселер қурыўы, Хазар каганының басқарыўшы хәкимиятында уазирлерди тек ғана хорезмилерден сайлап қойыў шәртлери қойылған. Нәтийжеде Итиль уазир болып Х әсирдің I – ярымында Хорезмли Ибн Кувалья тайынланған. Ал – Максуди айтыўынша Итильде Хорезм саудагерлери сиясий тәсири кушли болып, мусулманлар христианлар менен тил бириктirse көшпелилер патшасы Хазар каганы сиясий жақтан хәлсиреп оларға қарсы тура алмас еди.²⁹

Нәтийжеде Хорезм мәмлекети Волга бойындағы сиясий ислерге актив қатнасыў мумкиншилигине ийе болды.

Ертедеги орта әсирлерден ақ Хорезм, Европа, Кавказ, Волга бойы, Рус жерлери менен мәдений, саўда байланысларын алып барған. Хорезмнің Шығыс Европадағы саўда жургизген байланыста болған еллериниң қатарында Волга бойы Болгариясы белгили орын тутады.

Волга бойы Болгариясы VII - әсирде утургур, кутургур қәуимлерине жақын булгар қәуимлериниң Волга бойына келиўи менен байланыслы. Олар бурын Азов бойларында жасаған. Волга бойы Болгарларының мийрасхорлары татар, чуваш, мордва, мари хәм т. б. менен байланыслы. Булгарлар Казань ханлығы менен тығыз байланыслы.

X – XV - әсирлерде Булгарлар қоңсы Рус, Византия хәм алыстағы Орта Азия, Хорезм жерлери менен байланыста болған. Бул хаққындағы дәслепки мағлыуматты Ибн – Фадлан дереклери, жазыуларынан билиуге болады.

²⁹ Якубовский А. Ю. Феодалное общества. 13 – бет.

Соңғы жыллары Россия, Қазақстан археолог, тарихшылар Сырдарья томенги алабында жаңа оғуз қалаларын ашып изертлемекте. Атап айтқанда Россия археологы И.Аржанцева, Э.Зиливинская, С.Рузанова, қазақ археологы Ж.Курманкуловлар Жент қаласында 2005 ж. археологиялық изертлеулер журғизген³⁰.

Жанкент (Янги кент) Сырдарья бойындағы орта әсир естелиги. X-XI- әә. менен байланыстырылады. Бул жана қала деген мәниде айтылған. Янги кент-тюрк сози, «янги»-жаңа, «кент» коныс, қала мәнилерин береді.

Жанкенттеги дәслепки археологиялық изертлеулер 1867 ж. П.Лерх тәрәпинен журғизилген. Ол азығирим изертлеу жұмысларын журғизди, орта әсир Катламлары менен бирге XIY-XU әсир материалларын ашқан.

1946-ж. бул естеликти С.П.Толстов басшылығындағы Хорезм археологиялық экспедициясы изертлеген, бирак кенг колемдеги археологиялық қазыулар журғизилмеген. С.П.толстов бул естелие антик дәуир (I-ә.басы) ден X-XI-әә. омир сурген деген гипотезаны алға сурди. Соңғы әсирлерде қала оғузлар патшасы резиденциясы болған даген пикир бар.

Соңғы археологиялық изертлеулер Жанакенттиң мәдений қатламлары XIV-әсирге тән екенлигин көрсетеді.

Жанакент қаласы дуры мүйешли формаға жақын, колеми 600x500 м. Естеликтин сыртқы фортификациялық элементлери жақсы сақланған. Дийуаллар бойлап ярым шенбер башня-минарлар орналасқан. Батыс хәм Шығыс тәрәптен кириу орынлары-дарьуазалар бар. Арка-батыс тәрәпинде бийклиги 8 м. болған цитадель сақланған.

Археологиялық изертлеулер нәтийжесинде естеликте бир неше шурф-кудықшалар қазылып археологиялық мәдений қатламлар анықланған. Атап айтқанда материаллар IX-X әә. тура келеді. Олардың арасында улкен ыдыслар- хумлар, гузе, табақлар ушрасқан. Бул материаллар менен қатар

³⁰ Курманкулов Ж.К., аржанцева И.А., Зиливинская Э.Д., Рузанова С.А., Сыдыкова Ж.Т. Материалы Джанкентской археологической экспедиции. Алматы, 2007. С.51.

курлыс қалдықтары, гербишлер (колеми 32-34x20, 20-22x6 см) пахса блоктар, сондайақ ыладан исленген архитектуралық фриз, болып олар геометриялық хэм осимлик характериндеги нағыслар менен безелген.

Улыума Жанкент қаласынан жыйналған материаллар, эсиресе керамика улгилери еки дәуир- турге тура келеди. Биринши топар табылма гулал ыдыслары «лепная» (колдан жасалған) болып олар кобирек уй жағдайында, ошак басында таярланады, екинши топар керамикасы «онерментшилик»-гончар станогында таярланған.

Қаланың жоқаргы қатламларынан табылған тенгелерде Х-ә. 50-60-жж. менен санеленген.

Солай етип Жанкент қаласын огузлар заманына толық байланыстырыу мумкин. Бул С.П. Толстовтың пикирлерине қайшы келмейди.

Томенги Сырдарья бойларында огуз кауимлерине тийсли баскада естеликлер бар. Ола катарында Куюккескен кала, майданы 400x600 м, цитадели 200x200 м, бар. Ол тек кошпелилер маданиятына тийсли кала емес ал, қала маданияты бойынша маглыуматлар бепреди.

Улыума алганда орта, томенги Сырдарья бойларында баскада естеликлерден огузлар, кыпшаклар заманына тийсли маглыуматлар алыуга болады. Оларды арнаулы изертлеу Туслик Арал, Сыр бойы кошпелилер маданияты тарийхын тиклеуге жәрдемлеседи.

1-бап жўумақлары:

Евразиянын тогайлы хэм шол зоналарында э.б. I мыныншы жыллары кошпели кауимлер жасады. Бул кэуимлердин копшилик болегин Сак – массагетлер деп атады. Бул кадимги халыклар хаккында хэр – турли пикирлер бар. Орта Азиядагы халыклар ертедеги скифлер мәселеси менен байланыслы. Греклер Орта Азия халыклары хаккында жазып, оларды кошпелилер деп атап «Скифлер» деп ат койған. Б.э.б. I – эсирде жасаған Страбон хэм II – эсирде жасаған Арриан скифлердин негизги кэуимлери даи, дахларды атайды.

Солай етип Арал бойы, Сырдарья алабында ертеде ұлыума скифлер ямаса сак-массагетлер деп аталған көп санлы көшпели қәуімлер, ал орта әсирлерде болса, огуз, печенег, қыпшақ қәуімлери жайласты.

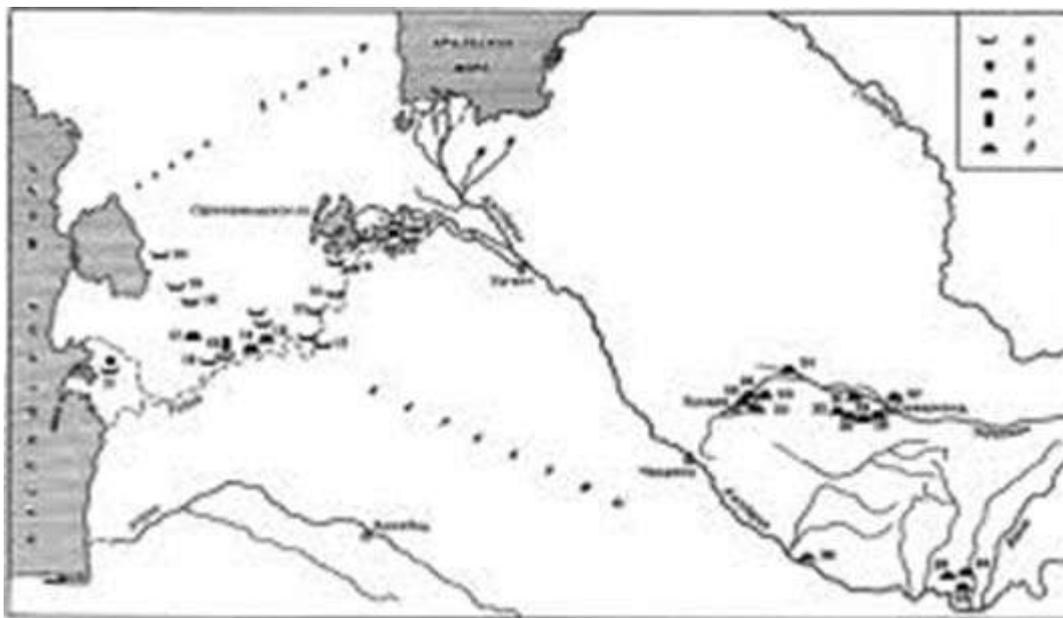
Устурт естеликлери, сонын ишинде бизди айрыкша кызыктыратугын кошпелилер естеликлери тек гана ХХ-әсирдин 40-50 жыллары гана археологиялык усылда изертленди. Бул археологиялык изертлеулердин биринши шолкемлестириушиси белгили археолог, тарийхшы С.П.Толстов болды. Бул тегисликтеги (Үстүрт) көшпелилери ҳақкындағы дәслепки мағлыуматты С.П.Толстовтың «Қадимги Хорезм цивилизациясы изинен» деп аталған китабында ушратыўға болады.

Соңынан бул жумысты Нокисли археологлар В.Н.Ягодин, Е.Б.Бижанов, М.М.Мамбетуллаев, Г.Х.Хожаниязов, М.-Ш.Кдырниязовлар дауам етти. Бул изертлеушилер Устурттин Каракалпакстан аймагындағы Белеули , Ай Ата, Киши Айбуйир кала, Куланлы, Улкен Айбуйир жанындағы естеликлер – курганлар қабир – әулийелерди, каруан сарай хәм карауыл төбе - минарларды изертледди.

II-Бап. УСТҮРТ - АРАЛ БОЙЫ КӨШПЕЛИЛЕРИНИҢ ДИНИЙ ТҮСИНИКЛЕРИ

II.1. Устүрт, Арал бойы кошпелилер естеликлери

1973-1974 жж. В.Н.Ягодин тәрәпинен Барса келмес шорлығының дөгерегинде диний-жерлеу характериндеги Сумбети мералан Киркуреук естелиги ашылды. Қурылыс квадрат тәризли (18x18) қорғаннан турады, ишинде арқа-шығыс, арқа-батыс дийўаллары бойлап тутасқан секция-бөлимшелер жайласқан. Бөлимшелер бир-биринен камгербиштен өрилген дийўал арқалы бөлинеди. Секциялардың есиги хәр түрли кеңликте. Олардың ишинде арнаулы жағылған от қалдықларының орны бар. В.Н.Ягодиннің пикиринше бул жерде кремация-сүйекти өртеў хәм өлини еслеў тәритииплери атқарылған. Секцияларда кишкене текшелер хәм сыпа орынлары бар. Бул жердеги табылған гүлал үлгилери Жетиасар хәм Кердерлер мәдениятына жуда уқсас³¹.

Көшпелилер естеликлери картасы

³¹ Ягодин В.Н. Памятники кочевых племен древности и средневековья // Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. Ташкент, 1978. С.160.

Ўзбекистон Республикасы Илимлар Академиясы Қарақалпақстан бөлими Тарих, археология ҳам этнография институты (ҳазир Өз.ИА ҚҚБ Гуманитар илим изертлеу институты) экспедициялары тәрепинен Устүрттеги Арал теңизи жағасындағы Дуана тумсығында диний-рәсмий жерлеу орны болған қәбиристанлығы изертленди. Бул жердеги кубылыслар белгили аралықта жайласқан онша бийик емес тас қурған типіндеги қәбирлерден турады. Курган-қәбирлердің астында тас ящик-қутыларда яки ой-қәбирлерде жекке қәбирлерде ушырасады. Дуана районында № 110 ҳам № 111 деп аталған диний расмий жерлеу орынлары изертленеди. Оларда сүйек қалдықлары, Керамика үлгилери табылған. Дуана керамикалық материаллары Сырдарья бойларындағы Жети асар, төменги Әмиўдарья дельтасындағы Кердер гүлалшылығы үлгилерине уқсас. Олардың қатарына-банка тәризли шаугим мйоны халқа (валик) тәризли безелген гүзелер ушырасады. Бул ыдыслар Жети асар мәдениаты ыдысларына жүдә жақын. Аталған бюелгилерине қарап В.Н. Ягодин Дуана естеликлерин VII-VIII әә. жатқарады.

XX- әсирдің соңгы он жыллықларда В.Н.Ягодин тәрепинен Устүрттиң Қарақалпақстан территориясында оқ жай ушы («стреловидные планировки») тәризли аран қалдықлары изертленди. Археологиялық изертлеулерге дейин бундай қурылыслар Арал бойларына арналған тарийхый илимий әдебиятларда белгисиз болып келди³².

В.Н. Ягодин тәрепинен Устүрттиң шығыс қырлары (чинк) бойлап бир неше онлаған орынларда қәдимги көшпелилер естеликлери изертленди. Атап айтқанда арқа Устүрт системасында Дуана, Ақтумсық орынларында 13 аслам орында ески көшпелилер қурғанлары үйренилди³³.

Улыума Дуанадан баслап Дау Кескен аралығында В.Н.Ягодин Карауымбет, Акжарма, Сксаулсай, Қасқа жол, Урга, Бернияз, Улкен Айбуйир, Куланлы, Чаштепе, Барса келмес оилығында, Сумбети мералан

³² Ягодин В.Н. Стреловидные планировки Устюрта// Археология Приаралья. Вып.V. Ташкент,1992.

³³ Ягодин В.Н. Памятники кочевых племен древности и средневековье.-С.80, рис.19. Карта схема.

Куркреук, Ардана 1-2, Ишки Устүртте (Чурук) ертедеги хәм орта әсир көшпелилери естеликлерин ашты.

Бул курган естеликлер Устүрт – Арал көшпелилериниң жерлеу усыллары, диний түсиниклери жөниндеги мағлыуматларды толықтырады.

Бабиш молла I, Ширик рабадан 400 км арқада жайласып, бул қорған қала көп мүйешли турде болған. Б.э.ш. V әсирде салынған үлкен Ширик-рабад (850x600 м) қаласы ишинде сак көсеминиң махбарасы жайласқан. Жаңа дәрья бойында Баланды I, Баланды естеликлери С.П.Толстовтың пикиринше массагетлердиң бир топламы апасиакларға тийисли болған. Қуўандәрья бойында 20 дан аслам сакларға тийисли қалалар жайласып, олардың ең үлкени Жетиасар болып, буларда б.э.ш. I мыңыншы жыллардың ортасында салынған. Булардан басқа саклардың Тегискен, Уйғарак атлы қәбиристанлары ашылып үйренилди. Саклардың үлкен бир бөлими, отырықшы болып дийханшылық, шарўашылық, өнерментшилик саўда менен шуғылланған. Арал бойы саклары Жайық Жайық, Сибир, Орайлық Қазақстан жерлеринде жасаған, саклар менен мәдений этникалық байланысларда болған.

Б.э.ш. VI-V әсирлерде Арал бойы сакларының, қала, аўыл елатлары турак жайлары дийўаллары қоңсы Хорезм, Согд еллеринде кең тарқалған, квадрат түриндеги гербишлерден өрилген. Бактрия гүлалшы-өнерментшилериниң ислеген буйымларының саклар арасында көп ушырасыўына қарағанда бул еки халықлар арасында мудамы мәдений байланыста болғанынан дерек береді.

Уйғарак аты менен аталған төбешик қойымшылық Сырдәрья ўәлаяты дельтасы шегарасы хәм Қызылқум сахрасында жайласқан. Оның бийиклиги 20 м аспайды хәм де шығыс тәрәпи тик жар, ал арқа хәм батыс тәрәпи дөгеректеги тегисликке тутасады.

2 км ге созылған қойымшылық Сырдәрьяның әйjemги тармағының бири болған Инкардәрьяға қарай төбениң кубла шетин ийелеген. Онда сексенге

шамалас үш группаға Шығыс, Орайлық хәм батыс болған курган төбе бар. Төбелердің формасы ярым-сфермналық, бир қанша толығырақ бийиклиги 0,3 тен 2,0 м ге дейин, диаметр – 10 нан 40 м ге дейин жетеди.

Төбелердің жоқарғы тәреплери Қызыл карбонат реңли болып табылған, айырым жерлерге киши өсимликлер өскен. Орта бөлиминде қум менен толтырылғаны анық көринеди.

II.2. Көшпелилердің диний түсиниклери

Қәдимги дәуириндеги Хорезм тарийхы, Сарықамыс алабындағы, Үстирт кеңислигиндеги жасаған саклардың турмысы менен байланыслы. Б.э.ш. VI-III әсирлерде кеңислик далаларда жайлауларда жасаған сак-сарматлар I-II әсирлерде гуннлар т.б. қәуимлер. Хорезм елаты менен тығыз экономикалық, мәдений байланыста жасайды. Хорезм өнерментлери таярлаған гүлал ыдыслар сарматлардың қәбиринен көп табылды. Хорезм мәмлекетиниң арқашығыс шегарасында көшпели хәм ярым көшпелилердің Хорезм өнерментшилери буйымларына болған талабларын қанаатландырыу ушын гүлал ыдысларды таярлайтуғын Хумбыз печлер салынады. Көшпелилер өзлериниң малдан алған өнимлерин, өзлерине керекли өнерментшилик затларына, алмастырады. Ал көшпели Сармат қәуимлериниң пайдаланған қолдан ислеген оқ жай оғының ушлары, безениу затлары, моншак, оймақ, жүзик т.б. Хорезм қалалары болған үлкен Айбуйир, Гяур қала, Даўкескен қалалардың мәдений қатламларында ушырасады. Бул хорезмдилердің қоңсы еллер менен үзликсиз байланыста болғанын дәлийллейди. Турклердің материалы мәдениятына тийисли затлар б.э.ш. VII-V әсирлерде Алтай аймақларында ушырасады. Мәселен жалпақ тасларды қәбирлерге белги етип қойыу, ат пенен мархумларды жерлеу дәстүрлери, Орта Азиядағы турклерге тән болған.

Ертедегі көшпелілердің диний түсініклерге байланысты сабанат үлгісі Б.э.ш. III-II ғасырларда Қубла Арал бойы жерлеріне түркілердің араласуы күшейді, әсіресе осы дәуірде гуннар, теле этностары жеті асарлар менен бірге Хорезмге де араласады. Б.э.ш. VII-V ғасырларда саклардың жәмийеттік турмысы әскерий демократиялық, конфедерациялық мәмлкеттік дәрежесіне көтеріледі. Қадимгі дәуірде саклар-массагетлер-сарматтар, қанлылар, гуннарлар, теле қәуімлері ерте түрк этносына кіреді.

Қубла Арал саклары, Иран ахеменийлері, Бактрия, Хорезм хәм Қытайлардың Чжоу және Хань империясы дәуіріндегі көркем өнерлері менен таныс болған «Б.э.ш. VIII ғасырдан бастап саклар арасында кең таралған» қайуанат стили атлы көркем тури көп таралады. Көп ғна бұйым затларда қошқар, түйе, жолбарыс, буркит сыяқты жәниуарлар көриніслері салынды.

Скиф, саклар қарыу – жарақлары.

Сак. Амударья ғазинеси.

Саклардың түсинигинше қудайлар адамларға қанатлы ат тулпарлар, қуслар, басқа хайуанлар түрінде көринеди деп ойлаған. Усы образлардың мифологиясы ауыз-еки эпсаналарда кең орын алғаны үшін «хайуанат стили» пайда болады. Саклардың зергерлік көркем өнерлери үлгиси (сырға, бронзадан исленген жүзик, курал жарақлар, хайуанат сүүретлери менен безелген буйымлары) Тегискен, Уйгарак, Ыссық кәбирлеринен табылды. Саклардың мифологиясында: атлар, күн менен от пенен байланысly болады. Тулпар атлар ҳаққында қарақалпақлардың Алпамыс, Қоблан дәстанларында ушырасады. Саклар дүньяны тәбиятты, космосты түсиниўде өзінше түсиниклерге ийе болған. Митра, Индра қусаған қудайларға байланысly дүнья: жер асты, дүнья, орта дүнья, жер бети ҳәм жоқарғы дүньялар аспан үстилери деп түсинген. Олардың түсинигинше дүньяның төрт тәрәпи оң, сол, алғы ҳәм арткы тәрәплери болған. Улыўма алғанда сак-массагетлердиң

«хайуанат стили» сак кәуимлердің дүньяны аңлап түсиниүдеги хақыйқый көриниси, олардың мифологиясында көркем өнерінде сәулелениуи, саклардың идеологиясының кәлиплескенин дәлийллейди.

Б.э.ш. VII-VI әсирлерде саклардың жәмийетлик дүзими әскери демократиялық конфедерациялық мәмлекетлик дәрежесине көтериледи. Қәдимги дәуиринде сак-массагетлер, сарматлар, канлылар, гуннлар кәуимлери Арал бойы халықлары менен бирге өзлерине тән материалы руұхый мәдениетти, диний дәстүрлерди дүзеди. Усы дәуирлерде Қарақалпақстан аймағында ерте түрк тилинде сөйлейтуғын халықлар жасайды.

Қәдимги халықлардың диний түсиниклери олардың мәдениет естеликлеринде де сәулесие тапқан, Суретлеу искусствосында ҳам олардың диний түсиниклерининг белгилери бар.

Әйемги халықлар, көшпелилердің көркем өнери бойынша тарийхый дереклерде, Геродот, Страбон мийнетлеринен баслап, хәзирги мәхәли археологиялық материалларда көринбекте.

Б.э.ш. I мың жыллар бурын кубла Сибирь Орта Азиядағы түркийлер, «Түркий емеслер, индо-иран тиллес – «Арийлер», Прототүркий кәуимлердің мәдениетлары бойынша археология илиминде кең изертленип атыр. Б.э.ш. VII-VI әсирлерде Орта Азия аймақларында саклар массагетлер, Турк, Хорезм, Согд, Бактрия х.т.б. халықлар жасаған. Арал бойларында Саклар, апасиаклар, Алан кәуимлери жасады. Геродоттың жазыулары, МА бойынша атлы массагетлерде алтын, мыстан исленген затлар, безениушилик болған.Иран-Ахеменийлери хәкимранлығы дәуиринде Саклар, Дарий I бағынышлы болған, XV сатрап (область) болып салык төлеген. Накши-Рустем тау тасындағы жазыуда саклар үш топарға бөлингенин көрсетеди: Саки-Тиграхауда, Саки-хаумаварка, саки-тарадарайя. Сол үш саклардың Уатаны мәкан жайы, географиясы бойынша илимде тартыслар жүдә көп. Әмиудәрья ғәзийнеси деп аталған саклар көркем өнеринде алтын

пластинкада адам (сак) сүйрети берилген. Персеполь рельефинде саклар сүүрети берилген, олар Иран шахына тән ат, х.т.б. алып барғаны көрсетилген.

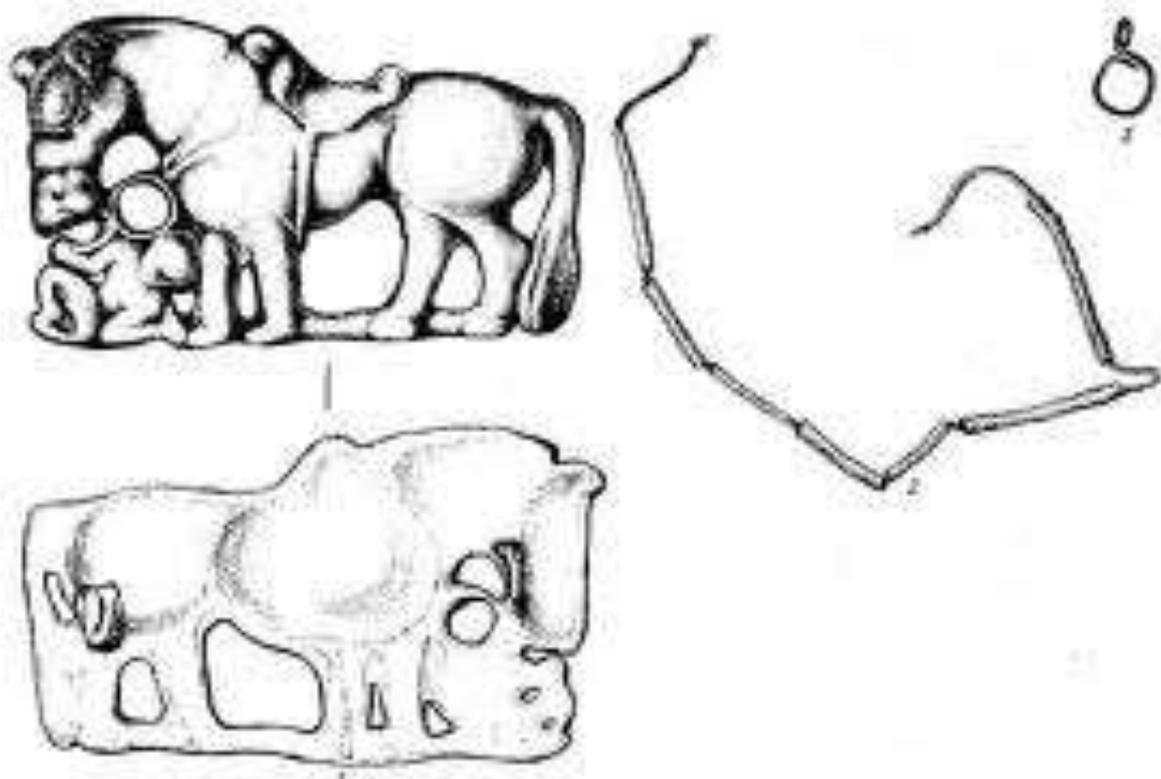
Орта Азия сакларды Персия патшасы Кир II (558-530 жыл б.э.ш.) жаулап алған, олардың патшасы Амортаны туткын еткен, Иран баскыншыларына сак-амюрти, сак-хаумаварка бағынышлы болған. Б.э.ш. 530-жыл Кир II сак-массагетлер менен урыста каза тапкан, оның басын канлы меске салған. Бехустан тау тусында Сак Скунханың кәсеман исенип Дарий I алдына әкелгени рельефте көрсетилген.

Көсем Скунха – пышак бәри (острокончный ушанкакийген, Цол Хомаға байланған халда сүүетленгенеди.

Шығыс мийрасында Бака (лягушка) балык сүүретлери бары анықланды. Кызыл рабат естелигинен археолог Б.А.Латвинский бронза бляшкасында Грифон басын (б.э.ш. III-II әсир тан) тапты. Скиф-саклар көркем-өнери Шығыс Туркстан, Индия жерлеринен табылды.

Орта Азия еки дәрәя аралығында сакендр көркем өнери бойынша С.П.Толстов басшылығында Хорезм экспедициясы ағзалары Уйгарак, Тегискен кәбиристаннан тапты. Бул сак искусствосы мийраслары толық жәрияланбады. С.П.Толстов «Сыр дәрәя дельтасындағы скиф кәуимлери» (I36 бет) ниң материаллык мәденияты бойынша жазды. Арал бойы сак-массагетлер бойынша W.E.Тагл, В.В.Струве, А.Н.Бернштейн, С.П.Толстов жазды. Ол «Приаралья скифлери хәм Хорезм» (СЭ, 1961, 74.) макала жазды. Сыр дәрәяның ески ангары Кууандәрәя, Жаңадәрәя бойларында ярым көшпели шаруалар хожалығы жасаған. Сали Варвар Кәуимлердиң естеликлери. Жети асар, Чирикрабат, Бабиш молла, Баланды, Барак там, Уйгарак, Тегискен естеликлеринде сакланған еди.

Инкар дәрәя бойында Сак-сакафаваклар естелиги изертленди. Массагет кәуимлери батпаклар, көллерде жасаған», -деп жазды Страбон Батпаклык хәм атаудағы саклар-апасиаклар болған.

Скиф, саклардың ат образы

Олар мийраслары, Көкше теңиз мәдениаты» деп аталынған, олар хожалығы комплексли алтын безениу тағыншаклары табылды. (I49 бет)

Сырдырья бойы Тегискен, Уйгарак естеликлерин С.П.Толстов, М.А.Итина казыулары нәтиийжесинде саклар мавзолейи, өли өртеу, өли жерлеу өзгешелиги аныкланды, «хайуанат» стилинде тау ешкиси (боран) басы, еки хайуан фигурасы, арслан, барс фигуралы, Алтын бляшкада ешки тулғасы, Арал бойы саклар көркем өнерин көрсетеди.

Тегискен кәбиринен алтын бляшкада арслан сүүрети соғылған. Уйгарак кәбиристаннан сууын (олен) фигурасы табылды. Ерте орта эсирдеги Евразия көшпелилердин көркем өнеринде, туркий кәуимлерде, VII-VIII эсирлерде, Прикладной искусство устемлик етти. Түрклерде нағыс ойыу бурыннан дәстүрли болған анык. Нағысларда кийизге, сүйек. Металларға ойын соккан. Кийизлерде нағыз, 300 морфлык геометриялык фигуралар болды. Өсимлик (растателеный) орнаментлер көшпелилер коркем өнеринде орын

алынады. Сибир көркөм өнөрүндө гилем, кийиз, палас, җалы да 300 морфлык нагыс- узорлар берилди. Хайуанатлар фигурасы бир-биринен анык айрылып турды. Сахрайы көшпелилердин көркөм өнөрүндөгү орнаментализм стилинде, бир заттың хәрәкәтлерин берди. Туркий көсемлердин бел кайсысында (в пояском наборе) геометриялык нагыслар орын алды. Кәдимги хасес (Кыргыз) көркөм өнөрүндө алтын бляхада растительный орнамент болған, ески дәстүри «Хайуан» стилинде дөретиушиликке косылууы «Живопись» лик усуллар пайда болған.

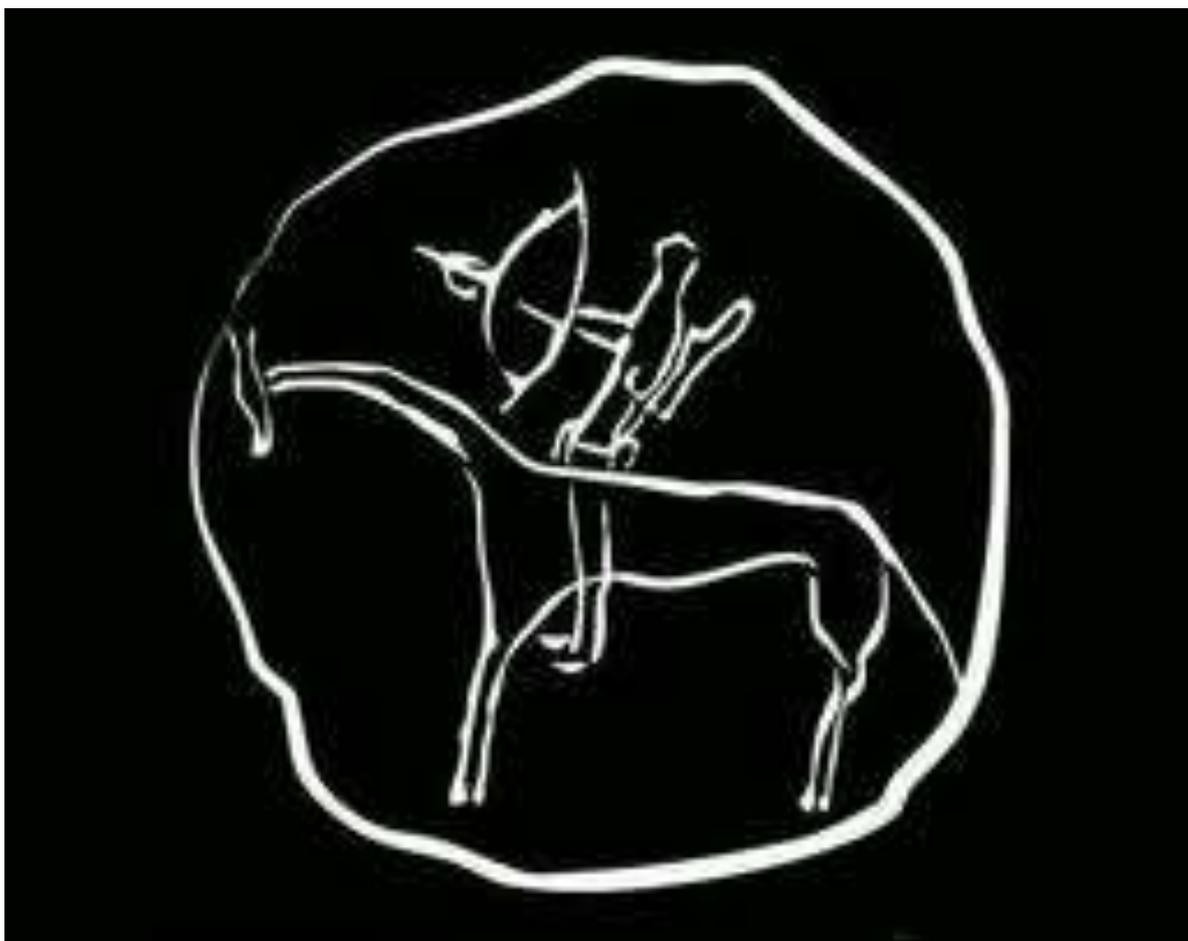
Акинак - қанжар, сууын («звериний стиль»)

300 морфлык сүүретлеуде «жана көркөм» леу, растительский геометриялык, плетен (кәлеуи) өрүм шашлы нагыслар беруу пайда болды. Куслар, хайуанлар сүүретинде өсимлик, жакынырак, ағаш касында көрсетиу болды. Көшпелилердин тағыншак-бляхасы – бутон, бул формада берилди.

Евразия көшпелилер искусствосының геометриялык, растительный, ёлочный, грилистика, гүзелерге ойып нагыс салыу хәм ак паста (алебастр) салыу усуллары пайда болды.

Евразия көшпелилери искусствосында; қасқыр, қой, ешки, қабан, олень (сууын) тау текеси, барс, жолбарыс, жабайы пышық, қоян, ғаз, үйрек, тырна,

каракус, бүркіт, мификолық бүркіт, қанатлы ат, қанатлы түйе, тулғалары, сүүретлери салынды. Алтай курганларынан табылған. Ҳайўанат стилиндеги сүүретлерде жыртқыш Һайўанлар (барс, арслан) туяклы Һайўанларға (суўын, кой, түйе, ат Һ.т.б.) топылыўы, талаўы сүүретленген. Алдыңгы Азия, Иран искусствосында Һайўанат стили менен Сибир искусствосында уқаслықлар бар. Европа көшпелилери-скифлер, сарматлар менен Азия көшпелилери-саклар, хуннлар көркем өнеринде Һайўанлар урысы, таласыўы тәрипленеди. Арслан таў ешкини талайды, барс омко (суўын) талайды.

Үстүрт жырасындағы атлы сурети (петроглиф).

Жолбарыс таў қасқырды талайды, буркіт грифон менен арслан грифон айқасыў сүүрети берилген. Алтай искусствосын археология илиминде «варвар искусствосы» деп атайды. Қубла Сибирь, Куба, Забайкал аймағындағы «Һайўанат стилиндеги» алтын мийраслар-бляха, безениў

затларда балық, жылан, үйрек, тырна, буркит, сунқар, кийик, суўын, қасқыр, барс, ат, арслан, грифонлар сүүретлери берилген. Алтай искусствосында жолбарыстың атқа умтылыўы, жыланның қасқырға, жолбарыс хәм түйе айқасыўы, грифонлар урысы сүүретленген. Туба искусствосы (б.э.ш. VII-III әсирлер) хайўанатлар фигурасын алтын хәм гумистен ислеген. «Жети суў» искусствосында алтын бляшкалы кабан сүүрети алтын пантер сүүрети, алтын буркит, бул саҳрайы сак анимализмнен дерек береді.

Приаральяның Сырдәрья дельтасы Уйгарак қәбиринен б.э.ш. VI-V әсирге тән таў қошқары басы, алтын қасқыр басы, ыссық корганнан бай сак көсеминиң мийраслары табылды. Алтын баслы ат тулғасы, барс тулғасы, куслар, алтын архар, суўын бляхасы, алтын пластинкада сызылған ат сүүрети берилген.

Евразия көшпелилери скиф-сибир «хайўанат стили» Памир таўдан баслап, Жетисуў, Урал, Приаралья бойларындағы шарўалардың мәденияты киреди.

Приаралья көшпелилердиң ылайдан күйдирилип исленген курильница, жертвенник затларда хайўанлар сүүрети бериледи. Скиф-ең бир бляхасында жергиликли фаунлар-таў ески, архар, суңқар берилген. Евразия көшпелилеринде қазан (котлы) 300 морфлық сүүретлер менен безелген. Көшпели сарматлар искусствосында хайўанлар сүүрети жүдә аз (бедные) олар арслан, барс, аю, ат, қасқыр, суўын, ешки фигураларын соққан. Көшпелилер қанжары, айнасы, қылышы, оқ жай қабында «хайўан» сүүретин салған.

Скиф искусствосына Месопотамия, Урарту, Иран, Грек көркем өнериниң тәсири бар. Скиф көркем өнеринде биринши сюжет қәўим көсеми, патшасы, Адам образы, соң хайўанат сүүрети берилген. Сибир искусствосында хайўанлар сүүрети толық үстемлик етеди.

Скиф Сибирь «хайўанлар стили» бойында әдебиятлар хәм дереклер жүдә көп. Сүүретлер, инокографиялық анализ. көркем өнердиң өз-ара, символы, 300 морфлық сюжетлер, мәниси, көркемлиги бойынша илимий бахалаўлар

жүдә көп. Көркем өнердің дереги (истоки) сибирьдің бронза дәуірі әйемгі шығыс цивилизациясы, тоғай (лесных) қәуімлер өнері менен байланысады. Бул көркем өнерлер магислық, диний, анимизм, тотемизи көз-қарасларын билдиреди.

Евразия далаларындағы халықлар хәм қәуімлердің мәденияты хәм искусствосы бойынша, соның ишінде Половецлер, Монгол-татарлардың көркем өнері бойынша «хайұанат стили»ндеги-мийраслары туұралы археологиялық әдебиятларда жаңа мағлыұматлар топланды. Ерте темир әсирден баслап Причерноморя, Приазов, Төменгі Волга, Қазақстан, Алтай, Сибирь Батыс Сибирь, Урал, Приаралья бойларындағы шарұалардың көркем-өнерінде «300 морфлық» сюжетлер орын алды.

Қара теңизден Алтай таұларына шекемгі далаңлықларда көшпели шаруалар турмысы, социал-экономикалық жағдайлары, әскерий демократиясы, көшип-қоныұы, руұхыйлық, идеологиясының жақынлығы, көркем өнериниң бир типте болыұына себеп болды. Көшпелилердің тутыныұ затлары, безениұ тағыншақлары, гүзелери, диний, үрп-әдетлери хәм дәстүрлерінде «хайұанат стилинде» сүүретлер салыұ орын алды. Сибирь, Алтайдан баслап көшпели шарұаларды жыйнақлаұлы атамада «скиф», «сак», «массагет», «хунн», «сунн», «гунн» Лар деп атағаны мәлим.

Б.ә.ш. I мың жылдан баслап Евразия көшпелилериниң көркем өнеріндеги «300 морфлық» сюжетлери, мотивлер бойында МГУ профессоры Г.А.Федоров-Давыдов анализ етти. Көшпелилердің «хайұанат стилиндеги мийраслары ыссық курган, Пазырық, Башадар, Туэктин, Катандин хәм Алтай Курган (обалар) табылды, булар б.ә.ш. VI-IV әсирлерге тән болған. Евразия даласындағы туркий-печенеглер, хазарлар көркем өнерінде өсимлик, геометрия. Елка нағыслар үстемлик еткен. Ерте орта әсирлерде хайұанатлар, қуслар сүүретин дөңгелек формада соқты. Ерте орта әсирдеги хайұанат стили бурынғы Сибирь-скиф көркем өнеринен өзгешелиги менен айрылып турды. Көркем өнерде «хайұан» мотиви емес, ал растительный-плетенный узор (өсимлик-қамшы) безеклер үстемлик етти. Ерте орта

әсірлерде көркем өнерде 300 морфлық сюжеттер «Гибрид» мазмунға өтті. Адам, хайуан, құс сүреттері декоратив мотив алды, булар орнаментпен безелді.

Туркий кәуімдерде (VII-VIII әсірлер) үшмүйешлік, геометриялық орнаменттер кең таралды, сондай-ақ антропоморфлық сюжет, орнамент көшпелілер искусствосында дәстүрлі болған.

Қәдімгі дәуіріндегі Хорезм тарихы, Сарықамыс алабындағы, Үстірт кеңістігіндегі жасаған сактардың турмысы менен байланысты. Б.э.ш. VI-III әсірлерде кеңістік далаларда жайлауларда жасаған сак-сарматтар I-II әсірлерде гуннар т.б. кәуімдер. Хорезм елі менен тығыз экономикалық, мәдени байланыста жасайды. Хорезм өнерменттері таярлаған гүлалықтар сарматтардың қәбирінен көп табылды. Хорезм мемлекетінің арқасын шекарасында көшпелі хәм ярым көшпелілердің Хорезм өнерментшілері бұйымларына болған талабтарын қанаатландыру үшін гүлалықтарды таярлайтуын Хумбыз печлер салынады. Көшпелілер өзлерінің малдан алған өнімдерін, өзлеріне керекті өнерментшілік заттарына, алмастырады. Ал көшпелі Сармат кәуімдерінің пайдаланған қолдан ислеген оқ жай оғының ушлары, безену заттары, моншақ, оймақ, жүзік т.б. Хорезм қалалары болған үлкен Айбуйир, Гяур қала, Дәуқескен қалалардың мәдени қатламларында ушырасады. Бул хорезмділердің қоныс елдер менен үзлексіз байланыста болғанын дәліллейді. Турктердің материалы мәдениетіне тийісі заттар б.э.ш. VII-V әсірлерде Алтай аймақтарында ушырасады. Мәселен жалпақ тасларды қәбірлерге белгі етіп қойыу, атпен мархумларды жерлеу дәстүрлері, Орта Азиядағы турктерге тән болған.

Б.э.ш. III-II әсірлерде Қубла Арал бойы жерлеріне турктердің араласуы күшейді, әсіресе уы дәуірде гуннар, теле этностары жеті асарлар менен бірге Хорезмге де араласады. Б.э.ш. VII-V әсірлерде сактардың жәмийетлік турмысы әскері демократиялық, конфедерациялық

мәмлөкетлик дәрежесине көтериледи. Қадимги дәуирде саклар-массагетлер-сарматлар, қанлылар, гунналар, теле қәуимлери ерте түрк этносына киреди.

Қубла Арал саклары, Иран ахеменийлери, Бактрия, Хорезм хәм Қытайлардың Чжоу және Хань империясы дәуириндеги көркем өнерлери менен таныс болған «Б.э.ш. VIII әсирден баслап саклар арасында кең таралған» хайуанат стили атлы көркем тури көп таралады. Көп анна буйым затларда қошқар, түйе, жолбарыс, буркит сыяқлы жәниуарлар көринислери салынды.

Саклардың түсинигинше қудайлар адамларға қанатлы ат тулпарлар, куслар, басқа хайуанлар түринде көринеди деп ойлаған. Усы образлардың мифологиясы ауыз-еки әпсаналарда кең орын алғаны ушын «хайуанат стили» пайда болады. Саклардың зергерлик көркем өнерлери үлгиси (сырға, бронзадан исленген жүзик, курал жарақлар, хайуанат сүүретлери менен безелген буйымлары) Тегискен, Уйгарак, Ыссық қәбирлеринен табылды. Саклардың мифологиясында: атлар, күн менен от пенен байланысly болады. Тулпар атлар ҳаққында қарақалпақлардың Алпамыс, Қоблан дәстанларында ушырасады. Саклар дүньяны тәбиятты, космосты түсиниўде өзинше түсиниклерге ийе болған. Митра, Индра қусаған қудайларға байланысly дүнья: жер асты, дүнья, орта дүнья, жер бети хәм жоқарғы дүньялар аспан үстилери деп түсинген. Олардың түсинигинше дүньяның төрт тәрәпи оң, сол, алғы хәм арткы тәрәплери болған. Улыўма алғанда сак-массагетлердиң «хайуанат стили» сак қәуимлердиң дүньяны аңлап түсиниўдеги ҳақыйқый көриниси, олардың мифологиясында көркем өнеринде сәўлелениўи, саклардың идеологиясының қәлиплескенин дәлийллейди.

Б.э.ш. VII-VI әсирлерде саклардың жәмийетлик дүзими әскери демократиялық конфедерациялық мәмлөкетлик дәрежесине көтериледи. Қадимги дәуиринде сак-массагетлер, сарматлар, қанлылар, гуннар қәуимлери Арал бойы халықлары менен бирге өзлерине тән материалы руўхый мәдениятты, диний дәстүрлерди дүзеди. Усы дәуирлерде

Қарақалпақстан аймағында ерте түрк тилинде сөйлейтуғын халықлар жасайды.

2-бапқа жўумақлар:

1973-1974 жж. В.Н.Ягодин тәрeпинен Барса келмес шорлығының дөгерегинде диний-жерлеу характериндеги Сумбети мералан Куркреук естелиги ашылды. Қурылыс квадрат тәризли қорғаннан турады, ишинде арқашығыс, арқа-батыс дийўаллары бойлап тутасқан секция-бөлимшелер жайласқан. Олардың ишинде арнаулы жағылған от қалдықларының орны бар. В.Н.Ягодиннің пикиринше бул жерде кремация-сүйекти өртеў хәм өлини еслеў тәритииплери атқарылған. Секцияларда кишкене текшелер хәм сыпа орынлары бар. Бул жердеги табылған гүлал үлгилери Жетиасар хәм Кердерлер мәдениятына жуда уқсас.

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Гуманитар илим изертлеу институты экспедициялары тәрeпинен Устүрттеги Арал теңизи жағасындағы Дуана тумсығында диний-рәсмий жерлеў орны болған қәбиристанлығы изертленди. Бул жердеги қубылыслар белгили аралықта жайласқан онша бийик емес тас қурған типиндеги қәбирлерден турады. Курган-қәбирлердің астында тас ящик-қутыларда яки ой-қәбирлерде жекке қәбирлерде ушырасады. Дуана районында № 110 хәм № 111 деп аталған диний расмий жерлеу орынлары изертленеди. Оларда сүйек қалдықлары, керамика үлгилери табылған. Дуана керамикалық материаллары Сырдәрья бойларындағы Жети асар, төменги Әмиўдәрья дельтасындағы Кердер гүлалшылығы үлгилерине уқсас. Олардың қатарына-банка тәризли шаугим мйоны халқа (валик) тәризли безелген гүзелер ушырасады. Бул ыдыслар Жети асар мәденияты ыдысларына жудә жақын. Аталған бюелгилерине қарап В.Н. Ягодин Дуана естеликлерин VII-VIII әә. жатқарады.

XX- ғасырдың соңғы он жылдықтарында В.Н.Ягодин тарапынан Үстірттің Қарақалпақстан территориясында оқ жай ушы («стреловидные планировки») тәрізлі аран қалдықтары зертленді. Археологиялық зерттеулерге дейін бұндай құрылыстар Арал бойларына арналған тарихый ылыми әдебиеттерде белгисіз болып келді. В.Н. Ягодин тарапынан Үстірттің шығыс қырлары (чинк) бойлап бір неше онлаған орындарда қадимгі көшпелілер естеліктері зертленді. Улыума Дуанадан бастап Дау Кескен аралығында В.Н.Ягодин Карауымбет, Акжарма, Сксаулсай, Қасқа жол, Урга, Бернияз, Үлкен Айбуйир, Куланлы, Чаштепе, Барса келмес ойлығында, Сумбети мералан Куркреук, Ардана 1-2, Ишки Үстіртте (Чурук) ертедегі хәм орта ғасыр көшпелілері естеліктерін ашты.

III-Бап. АРАЛ-КАСПИЙ АРАЛЫҒЫ КӨШПЕЛИЛЕРИН ЖЕРЛЕУ УСЫЛЛАРЫ

III.I. Ертедегі көшпелілерді жерлеу ұсыллары

Жерлеу тәртіптері:

Халықтың мәдениетінің сипатына кірісе отырып, олар қалдырған қабірде бәрінен де бұрын жерлеу тәртібіне тоқтау зәрур, себебі оларды үйреніу арқасында алынған мағлыұматлар бұл халықтың этникалық келип шығыуы хаққында мәселени шешіуде белгили роль ойнайды.

Жерлеу қабірлерде әмелге асырылып, олар ярым сферикалық формадағы кумлы дөң менен жабылған. Усыған қарамастан қабір үлкен болмаған хәм салыстырмалы түрде узақ жасамаған (биз инвентарды анализлеу арқасында көпшилик жерлеулер б.э.ш. VI ә тийисли), типлери бойынша қабірлер үш тийкарғы бөлімге бөлінеди:

1. Өз пропорциясы бойынша квадратқа жақынырақ болған, үлкен тууры мүйешли орлар;
2. Айырым жағдайларда дерлик домалақ болған мүйешли жәңгелекленген жиңишке туурымүйешли орлар.
3. Соны горизонттағы қабірлер болып, олар топырақ орлары жоқ болған. Биринши типтеги қабірге 28 (қозғалаңлардың 39, 44%), екиншисине (соның ишінде екеуи бала) –13 (18,31%) үшіншисине 30 (42,25%) тийисли.

I. Үлкен туурымүйешли қабір арасында бирқанша деталлар бойынша қабірди қурылысты бир неше вариантларға бөліу мүмкин.

Бириншисине түпки шети бойлап дөңгелек орлары менен болған қабірлер киреди. Бундай қабірлер 17, олар қойымшылықтың орайлық группасы ушын сыпатлы, бұл манда олар он төрт еди, қалғанлары шығыс группасында жайласқан. Қабір оры тереңи 1,0 ден 2,1 м ге шекем, көлемлери

2,2x2,3 м-4,5x3,7 м дейін созылады. Дийуаллар төменіне әззи қыйсық пенен кесілген.

Мүйеш оры үлкенлігі хәр қыйлы- кесесіне 0,1 ден-0,5 м, тереңлігі 0,2-0,6 м болған. Олардың хеш қайсысында ағаш қалдықтары табылмаған. Соның менен бірлікте айырымларында қәбир инвентарлары бұйымлары болған. Усындай орлардың бирінен 29 курган қәбирлерінен керамика ыдысы, 32 курганнан-ири хәм исленген тас, 35 курганнан төртжүзден аслам астрагаллар салынған ора табылды. 22,27,28 курганларда орлар үстінде яки олар ишінде ат әнжамлары затлары, айырым қәбирлерде олар подстилка менен табылған.

Екинши варианттағы-қәбирлер төмен периметри бойынша яки тек еки параллель дийуал бойлап салмашасы барларыв жүдә аз таралған. Биринши жағдайда өлген адам қасына жер «столын» койған. Бундай қәбирлер жет. қәбир көлеми хәм пропорциялы дәслепки варианта 2,26 x 2,62 м ден 4,3 x 3,4 м ге, тереңлігі «стол» үстінде шекем 2,2-2,8 м ди курайды. Периметри бойынша салмашасы бар қәбирлердің көпшилик бөлеги курганлардың батыс группасында жайласқан.

Дийуал бойлап кеткен қәбир оры түбиндеги салмашалар төменги бөлімін ор дийуалларын бет тәрәпин көрсететуғын тик бөрек пенен тутастырған. Бирак Уйгарақтағы қәбирлердин хеш қайсысында ағаш облицовка излери байқалмады хәм сонны менен бир бағытта 16 курган салмашасында жерлеу инвентар бұйымлары койылған.

Үлкен қәбирлердің соңғы варианты-булар мүйешсиз орлары яки түбинде салмашасы болмаған квадрат типіндеги орлар еди. Орлар 12 хәм 49 курганлар астында анықланады. Олардың бириншиси көлеми 4,0 x 3,5 (3x3 м төменінде) тереңлігі F(X),8 м, екиншиси -2,73 x2,86 м, тереңлігі 2,88 м. II. Домалак мүйешлери болған жиңишке тууры мүйешли қәбирлер батыс группалар ушын тән. Орайлық группада бундай қәбирлер еки шығысында – биреу.

Кәбир көлемлери (баланикинде косканда) 1,75x1,40 тан 3,00x1,63 м ге дейин созылған. Ордың тереңлиги 0,62 ден 1,35 м ге дейин, ал киши Кәбирлерде болған – булар көбинесе материкте киши тереңленип ғана казылған.

III. Ески горизонта топыраксыз кәбирлер орлары отыз, онбес-булар бәри шығыс группасында жатыр, тоғызы – орайында хәм алтауы-батысында жаты.

I. Он бир жерлеулерден тек ғана ор бөреклериниң шириген излери калған жеңил бастырмалы ағаш курылыста исленген. Жерлеу курылыслары планында туурымүйешли домалак хәм дөңгелек тәризли болған. Олардың айырымларында столба оры еки катары, көпшилигинде бир катарлы болып келген. Еки курганда бундай камераның ишинде орайлык сүтин ушын ор казылған. Курылысларды столба орының саны аныкланбаған, столбалар арасындағы интервальда хәр кыйлы екен.

Домалак курылыс диаметри 4,6 м туурымүйешли хәм домалакларының көлемлери көшер бойлап 3,4x2,2 м ден 5,0x4,2(х) м ге созылады. Ишки камера кесиспесинде 2 м ге шамалас квадратка жакынласады.

Бул курылыс конструкциясы деталлары ҳаккында, оның бийиклиги хәм жабыу усыллары сөз жүритиу кыйын.

2. Он үш курганда жерлеу хеш кандай контфигурациялык хызмет аткармаған орлар менен шекленген майданшада исленген, бирок сонны менен бирге өли үстинде шөпли бастырма ислеп каркас курылыска еликленген болған.

3. Бес жағдайда жерлеу курылыслары көтерилмеген, дүзилмеген, ал жерленгенниң үстине отын таслаған.

4. Кәбирдиң және бир түри ески горизонта ушырасады. 77 курганда батыс группа шетинде доң астында салмаша менен коршалған хәм жакты тәрепке бағдарлап квадрат майданшаға койылған.

Тонаулар пайытында көпшилик жағдайда сүйеклер толык яки бир бөлими жәбир көрген әсиресе скелеттиң үстки бөлими катты жәбирленген. Жетпис

ашылған курганлардың сүйеклеринен тек кыркында сақланғанлығы мәлім. Барлығы 44 сүйек, олардың жети пүтин, тоғызы үстки тәрәпи қозғатылған, қалғанлары аяғы тәрәпи ғана бар.

Сүйеклердің қалдығы сақланыуы бойынша жерленгенлердің барлығында жағдай бірдей – шалкасына жатқарылған. Айырым жағдайларыда аяқтары бүгилицки, төртеуінде «шабандоз позасы» деп аталған жағдай ушырасады, ол биреуінде «атланыушы» көринисінде.

Өлилер кеңлик бағдары бойынша бағдарланып, баслары кублаға кублабатыска қыйсыйып батыска каратылған.

Жерлеу тәртибинде көпшилик жағдайда отқа сыйыныу излери көринеди. Олар әсиресе ески горизонтка жерленген кәбирлер ушын жүдә тән. Олардың үштен биринде от қолланғаны сезиледи. Отты қолланыу дәрежеси хәр қыйлы. Бул сыйыныу өли денесин жазыуда жүдә жаркын көринеди, бул болса өлгеннің руухын аспан оты хәм уллы Кудай-куяшка өткеріу деп қаралатуғындай еди.

59 курганда кремация жерлеу қурылысының өзінде әмелге асқан. Өли дене шөп хәм қамыстан исленген подстилқаға қойылып, қурылыс орайында еки қатарлы дийуал столбаны қәлиплестирип бир-бирине қарсы болған еки өткелди тапқан.

Курганлардың екінши группасына Жаны қатламлары көринсе де, бирәк жерлеу қурылысларында олардың излери жоқ болғанлары қурайды. 55 хәм 56 курганларда мәресимде отты қолланыу тек символикалык сыпатқа ийе болған. Олардың бириншисинде жерлеу майдан тасынан шетке табылған, бирәк оның шетлеринен өли тасланған. 56 курганда орт орлар менен қоршаланған жерлеу майданшасы дөгерегинде исленген.

Топырақ орларына жерлеу пайытында от сыйыныу ролин енди атқармаған. Тек бир ғана жағдайда 57 курганда кәбир жабылыуы хәм өсимлик усти жағылған. Бирәк жерлеу б.э.ш. V әсирге тийисли, ол Уйғарактың көпшилик жерлеулеринен Қеш болып есапланған. Отқа табыныу

менен көплеген топырак кәбирлерінде табылған, реальгар бөлөклери менен де байланыстырыуға болады.

Ол дүньяға исеним ҳаққында тек ғана кәбир курылысларынан емес, ал анау яки мынау жағдайда жасау курылысларын еслететуғын курылыслардан да аңлау мүмкин, өли менен биргеликте хәр кыйлы затлардың катылыулары «Ол дүнья» ҳаққында түсиник береді. Өли денелер менен косып кийим кеншек хәм бас кийимлер койылған. Бас кийимге 83 курганда бас сүйеги астынан табылған бронза илмешеклери (заклепке) жатады. Безениу буйымлары да ушырасады: хаял хәм ерлерде моншаклар, хаялларда-билегузиклер хәм ерлерде сырғалар ушырасады.

Өлгенлерге азык аukatлар салған, бирак бул дәстүр бәрхама саклана бермеген. Бас тәрөпинде яки аяғында турған ыдыслар айырым жағдайда бир неше дана аз ғана жерлеулерде ушырасады. Усындай 66 – курганда бала кәбирлериниң бирин аяғында еки миска, ал басы дөгерегинде шанак койылған.

Жынысынан карамастан кәбирлерге атты жерлеуди алмастырған ат әнжамларында косып жерленген. Сонны айтып өтиу орынла олар ерлер кәбирлеринде жийи гезлеседи, ал хаяллардың кәбирлеринде гезлесиуи олардың жәмийетте белгили жағдайларды ийелегенлигин аңлатады. Еки кәбирде тас жертвенниктиң барлығы да аныкланды, Сонны менен бирге жиңишке туурымүйешли кәбирлерде хаял-кызлар жерленип, онда ат әнжамлары жоклығында айтып өтиу керек.

Калған барлык инвентарларды ер хәм хаялдики деп бөлиу мүмкин. Ерлер инвентарларына тән болған нәрсе жокарыда айтылғанындай онда курал-жарактың бәринен бурын ок ушларының гезлесиуинде. Кәбирге ок салғышы менен оңлар яки бир неше оң ушлары койылып, калғанлары дара кураллар темир яки бронзадан исленген канжарлар койылған.

Хаял-кызлар жерлеу инвентарларына дигирман тасы хәм пряслица сыяклы-хожалык хызмети менен байланыслы затлардан тыскары

косметикаға тийисли зат-буйымларда койылған. Айналардың табылыуы жеке сийрек жағдай болады.

Уйгарак кабиристанлығындағы жерлеу тәртиплериниң тийкарғы белгилери усылардан ибарат еди. Көпшилик жерлеу кабирлери б.э.ш. VI әсирге тийисли. Айырым жерлеулер б.э.ш. VII әсирге тийисли. Б.э.ш. V әсирге тийисли көп болмаған курганларда, кәбир курылысларындағы айырым айрықшалықларды баклау мүмкин.

III.2. Орта әсир көшпелилери жерлеу усыллары.

Күйик қаланың оссуариялық бурын естеликтен 3,5-7 шақырым батыста куқана тауының шығыс ернек үстинде табылып үйренильген еди.

Куқана оссуариясын «Ақ қобдый», «Ақ сандық» деп те атайды. Бул жерде ассуарилар менен бирге хум хәм басқа ыдысларға сүйек салынып жерленгени анықланған. VIII әсирге шекем оссуарияларға адамлардың сүйеклерин салып жерлеу Хорезмге хәм Орта Азия халықларына тийис болған. Оссуариялық койымшылық пенен бирге Күйик қаланың батыс хәм арқа батыс, арқа шығыс бауырайларынан жергиликли түркий кердерлилерге тийисли қәбирлер ашылып үйрениледи. Еки диний дәстүрде, еки тилде сөйлеуши халықлардың бирге жасап этномәдений байланыста этногенетикалық татыулықта болып қыз берисип-қыз алысып тынышлықта жасау бизиң тарийхымыз ушын бул жүдә әхмийетли, келешекте тереңирек изертлеуди талап етеуғын мәселе.

Археологлардың қазыу жұмыслары менен Күйик қаладан жузден аслам қәбир ашылды. Бундай түркий қәуимлердиң қәбирлери илимий әдебиятларда «курганлар» деп қабыл қылынған. Түркий халықларының курганлары Алтайдан баслап Днепр дәрьясы аралығында көп ушырасады. Күйик қалада қазылып үйренилген қәбирлерди биз ерте түрк тилинде аталғандай «оба» деп атадық. Қарақалпақ классик шайыры Бердақ дәуиринде мархум жерленген қәбири «оба» деп атағаны мәлим. Не Күйик қала естелигин археолог алымлар 1956-жылдан берли изертлеу алып барсада

олардың сондай көп жайласқан «оба» ларын таба алмаған. Себеби бұрын археолог алымдар кендерлердің бәрі Хорезмлердің мәдени тәсірінде зардуштийлік динді қабыл етті. Сондықтан олар мархумдарын сол диний дәстүрлері менен жерледі деп исенип келді.

Екіншіден, Күйік қалашылардың хәм сол дәуірде жасаған (Қоблан батыр қаласы) қаладағылар Қырын таудағылардың «оба» лары тәбиаттың тәсірінен үстіндегі топырақтар таралып жер менен бірдей болып кеткен. Сондықтан естелик үстінде жүріп олардың тарын анықлау жүдә қыйын. 2002 жылдың май хәм июнь айларының басында жауынның көп болуы нәтижесінде «оба» лар үстінде оның арқадан-қублаға қарап қазылған қәбир ойының үстінде ғаулап өсимликлердің өсіп шығуы адамның кеулин аударды. Солай етип, тәбийий жағдайлардың өзі сол орынларда обалардың барлығын аңлатады. Мине, усы жағдайларды есапқа алып естеликті тауып изертлеуге болады. Мине, усындай жоллар менен бизің кәсіпкерлеріміз Қарақалпақ археологдары Г.Хожаниязов хәм Н.Юсуповлар Қыран тау естелигінен 2002-жылы бирінші рет Түркийлер «оба» сын тауып изертледі. Кендерлердің мархумдарды жерлеу дәстүрі Алтайдан Қубла Урал жайық аралығында Қыпшақ далаларында, Сырдарья бойларында жасаған, Ерте Түрк қәуімлерінің өлі жерлеу дәстүрлеріне ұқсас. Мархумдарды жерлеу үшін ұзын еңсіз қәдір қазып, оның асты қамыстар менен төселеді. Қәбирлердің ұзындығы 2,10-1,78 см, ені 47-1,10 см, тереңлігі 0,36-100 см. «Оба» қәбирлері арқадан қублаға қарап қазылған, айрым ұақтарда маохумдардың басын шығысқа қаратып жерлеуде ушырасады. Көпшилик жағдайда мархумдардың денелері қамысқа, жекенлерге оралып жерленген. Қамыстар ширіп сақланбасада, олардың қалдығы мархумның денесінің астында қәбирдің төрт қапталларында ағарып қалған қалдықтары сақланған. Кейін қәбирдің үсті ағаш пенен жабылмаған. Қәбирден шыққан торпырақ пенен қайта көмілген. Мархумлар көпшилик ұақтында арқадан қублаға қарап шалқ ортасына жатқарылып, аяқ қоллары денесі бойлап созылып қойылған. Тек бир оба қәбир астында қапталларында ширіп қалған ағаш, тақтай

калдықларын ушыраттық. Мүмкин, кендерлилер мархумларды жерлегенде олар ушын ағаш табытлардан пайдаланған болыуы. Қазылып тексерилген обаларда гейде жерленген адамлар оң қапталлап, ал нейде шеп қапталлап жерленген. Басы барлық ўақытта денесинен бәлентирек болып, топырақтан бас астына «көпшик» исленген. Айрым мархум узынына созылып жерленсе де, бирақ еки алғы бириниң үстине бирин байлап қойғандай жерленген. Бул үрп-әдетлер мархум қайта тирилип келип адамларды қорқытады деген түсиниктен келип шыққан болыуы керек.

Түркий кердерлердиң қәбирлери «оба» сындағы буйымлар.

Қәдимги Түркий қәўимлерде ески дәстүр бойынша мархумлардың «екинши дүньясы» ушын қайырқомлық етип, олардың тири ўақтында пайдаланған зат буйымлары менен жерленген. Мәселен, ер адамлардың урысқа баоыўда, аңға шығыўда керек болады деп олардың жанына оқ жай, темирден исленген оқ жайдың ушы, пышақ, қанжар, хәттеки ийне, биз хәм уршық басларды салып жердеген. Қазылып үйренилген обаларда бир, еки, үш дана гүзелер бас ушына, гейде аяқ бетине қойылған. Ылайдан исленген ыдыслар менен бирге ағаштан исленген табақларда қойылған. Бирақ, олардың сақланыўы жүдә төмен. Обаларда мархумлардың мойын айналасына, көбирек алдына, билек жанына хәр түрли нағыслы тас хәм шийшеден исленген моншақлар, ағаш тарақ бронзадан исленген айна, мыс темир жүзиклер, сырғалар қойған. Обаларға қойдың, шошқаның, қара малдың, жылқының мүше сүйеклери бирге көмилген. Обалардан гүзелердиң ишинде, оба ишинде қой-ешки асықлары көплеп ушырасады. Обалардын айрым мархумлардың қол бармақлары, көбирек алдынан, бас сүйек астынан сақланған мыс теңгелерде табылған. Мархумлар менен бирге хәр түрли затларды көмиў, олардың мархумларға ол дүньяда керек болады деп ойласа, екинши жақтан өлиден хәм өлген адамнан қорқыў олардың пайдаланған затларынан пайдаланбаў, өлилердиң затларын сындырыў, отқа жағыў көп халықларға дәстүр болған. Соның ушын да, олардың тири ўақтында

пайдаланған, хәттеки саўғаға алған буйымларында жерлеў дәстүр болған болыўы керек.

Түркий қәўимлерде мархумлар менен бирге салынған затлар «Культ» мәнисине ийе. Айнаны сыйқырлы деп түсинип, оның қәраматына исенген. Арал бойындағы Саклардың Уйғарық, Тегискен «оба» қәбирлеринен хаяаллардың шаманлардың қәбирлеринен табылғна. Айнаның ўатаны Мессопатамия еллери болды. Ол Орта Азияның Қубла районларында б.э.ш.IV мыңыншы жыллары пайда болады. Әлбетте, бронзо айналары мыс болнзо металл рудалары бар жерлерде пайда болады. Б.э.ш. 722-48I жыллары айна Қытайға таралды. Қытайлар дөңгелек айнаны дүньяның дөңгелек миниатюралық көриниси деп есаплаған. Бизиң эрамызға шекемги IV әсиринде, эрамыздың III әсиринде Кытайда айна ислеп шығарыў жоқары дәрежеде өседи. Усы дәўирлерден баслап айналар Орта Азияға көп таралады. Айналарды кердерлилердин отбасына сындырып салған. Айналарды сындырып қәбирлерге салыў сармат қәўимоеринде тән болған. Орта Азияда бул дәстүр бизиң эрамызға шекемги I әсирден баслап көп ушырасады. Тарийхий аңыз сөзлерге қарағанда, сындырған айнаның бир бөлегин мархум менен жерлесе, ал қалған бөлеги тири қалған туўысқанларында ямаса хаялында қалды. Себеби, олар қайтыс болғанда айнаның жәрдеми менен тез таўып алады деп түсинген. Түркий кердерлилердин обаларынан табылған бронза айна сынықлар хаяллардың аяқ ушына ямаса қал ушына қойылғаны анықланды.

Кўйик қала Түркий Кендерлилер безениў затлары ретинде бронза хәм темир билезиклерди тағып журген. Бронзадан домалақ етип ислеген билезиклердин еки ушларын жылан басының көриниси менен безельген. Билезиклер эстетикалық қәсийет пенен бирге сыйқырлық мәниске ийе болған. Хиндстанда хаяллар билезик тағып журсе оның кўйеўиниң барлығын бильдирген. Айрым кендерлилердин обаларынан мархумлардың бармақ ушларынан темир, мыстан исленген жузиклер де ушырасты. Айрым жүзиклерге тастан қас қайылған. Бундай жүзиклер Ташкент ўалаятының

Жетисуў, Шығыс Түркстан, кубла Тажикистан жерлериндеги естеликлеринде де көп ушырасады. Кытай жазба дереклеринде, ерте орта әсирде «ферғаналы» Түрклерде қыз айттырғанда болажақ келинге саўға ретинде келисимин алыў ушын алтын жүзик жиберий дәстүр болғаны жазылған. Орта Азияда егер хаял адам жүзиксиз аўқат писирсе таза болмайды деп есаплаған. Жүзиклердеги сердолик, бирюза таслар зыянлы нәрселерди қуўады деп ислеген. Күйик қаладағы обалардан табылған хаял қызлардың безений затларының бири сырғалар болады. «Пирамида» формасындағы сырғалар Түркий кендерлилерге тараған. Бул Византия елинен халық аралық саўда арқалы кельгени мәлим. Сырғалар темирден, мыс хәм бронзадан исленген. Олар хәр түрли дөңгелек, ромба формасында болып, сымлар менен оралған. Айрым сырғалар соқпақ болып, олардың төбелерине жылтырақ тасларда қойылған. Сырғалардан басқа хаял-қызлар ушын безений затлары болған түйме, шашбаў қалдықлары ушырасады. Соны айтыў керек, антик хәм ерте орта әсирлерде сырғаны тек хаяллар ғана емес, Ал ер адамларда таққан. Скиф Сакларда сырға тағып жүрий дәстүр болған. Хиндстанда ер адамлар бақалы таслар тағылған сырғаларды тағып жүреді.

Күйик қаладағы обалардан табылған затлардың бир бөлегин темир қайыс тоғалар тутады³⁴. Тоғалар төрт мүйешли, дөңгелек формада болып келеді. Темир тоғаларды аттың қайысына адамның белбеў қайысына пайдаланған. Күйик қаладан табылған темир тоғалар б.э.ш. VII-IV әсирлерде сарматларда болған. Қой қырылған қаладан табылған бронза тоғасы бизиң эрамызға шекемги III-II әсирлерге туўра келеді. Усы дәуирлерде тоғалар сармат естеликлеринде де көп ушырасады.

Күйик қаладан табылған безений затларының үлкен бир бөлеги моншақлар³⁵. Моншақлар көбинесе қәбирлердеги адам сүйегиниң мойнында, көкирек алдында, қол ушында, қабырға астында табылған моншақлар хәр қыйлы тас моншақлар, дөңгелек шар, көп мүйешли. Эллипс-сегмент хәм тағы

³⁴ Ходжайов Т.К., Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куяк кала. Москва, 2008. -156-168 б.

³⁵ Сол китап, 138-139 б.

формаларда. Шийшеден исленген моншақларда көп ушырасады. Булардан басқа тастан, керамикадан, бақаншақтан исленген моншақлар да бар.

Күйик қала обаларынан табылған әскерий, аңшылық, қурал жарақтардан, темірден исленген оқ жайдың ушлары, оқ жайдың сынықтары, қанжар бөлеги хәм тағы басқалар³⁶.

Мархумлардың хұрметине қәбирлерге аўқат қойылған. Қой, ешки, қара мал, жылқы, шошқа сүйеклери мархумның аяқ ушына, бас жағына гейде көкирек алдына қойылған. Көбирек қой ешкинің жанбас сүйеги, қабырғалары, омыртқалары ушырасады. Ал, жылқының жақ сүйеклери, шошқаның азыў тислери салынған. Бас ушларына қойылған гүзе ыдысларында ағарған. Аўқатлар салып қойған. Мархумлардың хұрметине, олардың руўхларын яд етиў ушын садақа бериў бурын дәстүр болған. Күйик қаладағы обалардың шығыс тәрәпинде оттың көп жанған излери мал сүйеклериниң ушыоасыўына қарағанда, бул жерлерде мархумлар хұрметине ас писирип, дуўа қылған лобынлары болған. Берунийдиң жазыўына қарағанда Орта Азияда мусылман дини тарағанша мархумлардың руўхына «аўқат» бериў кең таралған.

Күйик қаладағы обалардың айырымларынан мыс теңгелерде табылды. Қәбирлерге теңге салып мархумларды жерлеў Орта Азияда кең таралған. Бундай дәстүр Шығыс Түркстанда, Қытайда да ушырасады. Бурын греклерде өлиниң аўзына теңге салып жерлеў дәстүр болған. Страбонның жазыўына қарағанда, өлини теңге менен жерлеў Стикс көпиринен ақша өтиў ушын салған. Мархумлардың дозақ көпиринен пул төлеп дәстүр исенимлери Европа хәм Азияда, Италия, Германия, Бирма еллеринде де таралған. Зардуштийлардың түсиниги бойынша, ол дүньяда бейиш бар, дозақ бар, ким гүнасыз болса бейишке барады, ким гүналы болса, дозаққа тасланды деген түсиник болған. Егер Авестоға назер салсақ, адамның жаны Чинват көпирине барады, сол жерде сорауға жуўап береді, кейин еки ийт пенен бир сулыў қыз келип адамның жанын «стен» көпири арқалы өткериледи. Усы жерден жан

³⁶ Ходжайов Т.К., Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куяк кала.178-186 бб.

Ахура Маздаға кетеди. Демек, Күйик қалалылар да өз мархумларының рухлары қыйналмасын деп ғамқорлық еткен. Диний ырымларды ислеген.

Күйик қала обасын изертлеп басланғанда отқа сыйыныушылық дәстүрлерінде ушыратты. Мархумлардың сүйеклерінің үстине күл шашыу ямаса шала жанған қоз көмир шашыу жолы менен оларды тазалау ырымлары болған. Гейбир обаларда сүйек қалдықтары болмағанына қарағанда, узак жерде ямаса урыстарда қаза тауып қайтып келмеген тууысқанларына «кенотаф-қабир қазып» жерлеген. Бірақ, гейбиреулерінің иши күл араласқан топырақтан ибарат. Күйик қала обасынан алынған адам бас сүйеклерінің қурылысына, көринисине қарағанда, олар хәр түрлі этникалық топарларға ийе. көбирек олар Орта Азиядағы екидәрья аралық расалық түрге жүдә жақын. Табылған үш бас сүйеги сопақ болып, басқалардан айырылып турады. Бундай жасында бомалап байланып, сопақ бас формадағы бас сүйеклер гуннларда, «Ақ хуннлар» эфталитлерде ушырасады. Күйик қаладағы халықларда монголойд белгилер бар, Европалық расалық түрге киреди.

Солай етип, археологиялық изертлеулер нәтийжесинде Әмиүдәрья дельта алабында, Күйик қалада хәм Шылпық дөгерегинде, Әмиүдәрья «ултанында» алып барған изертлеу іслери үлкемизде миграция тарийхы ушын жаңа мағлыұматлар берди.

Арал бойынан бир неше этнослардың миграциясы, өткенин, көпшилиги Арал бойы халықлары менен араласып қалғанын, отырықшы халық миграция нәтийжесинде келген этносларды қабыл етиуши ғана болып қалмастан, өзлери де миграция хәрекетлерин бастан кеширгени анықланды. Арал бойында VI-XII әсирлерде еки халық Хорезмлер (Шығыс Иран тилинде (диалекти) сөйлеушилер) хәм Кердер (түркий тилинде, угор-тиллеринде сөйлеушилер) бир дәрьядан суу ишип, бир жерде жасап, тууысқанлардай болып татыулықта жасаған. Олар «Авеста» ға зардуштийлик, Көк аспанға, Тән ири, Қулашқа, Умай Анасына сыйынған. Сондай-ақ, кердерлерде Будда, Моний, Христиан, Кам (шаман) Пеотам х.т.б. да динлер, үрп әдетлерде

тарағаны, тәсири болғаны анықланбақта. Олар узақ жыллар даўамында этносиясий, этномадений байланыста өмир кеширеди хәм «Уллы жипек жолы бойында жасап, эканомикалық хәм саўда байланыста болып, биринен бири үйренген, қыз берисип, қыз алысып, этногенетикалық араласыў, дослықта турмыс кеширген Кердер-түркийлер хәм хорезмилер озбек хәм карақалпақ халықларының халық болып қәлиплесиўинде хәм мәмлекетшилигин пайда етиўде тийкарғы компонент екенине гүман жоқ. Академик С.Камалов. «Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи» мәселеде илимий анықлаўларда «Кердер қаласы - Қарақалпақлардың орта әсирдеги орайлық пайтахты, қаласы» болғанын дурыс деп мақуллайды.

3-бап бойынша жўумақлар:

Сакларда жерлеў қәбирлерде әмелге асырылып, олар ярым сферикалық формадағы Таслы (Үстүрт), кумлы (сырдарья бассейни) дөң менен жабылған. Қәбир үлкен болмаған хәм салыстырмалы түрде узақ сақланбаған, инвентарлы. Типлери бойынша қәбирлер үш тийкарғы бөлимге бөлинеди: өз пропорциясы бойынша квадратқа жақынырақ болған, үлкен туўры мүйешли орлар; айырым жағдайларда дерлик домалақ болған мүйешли жәңгелекленген жиңишке туўрымүйешли орлар, соңғы горизонттағы қәбирлер болып, олар топырақ орлары жоқ болған.

Үлкен туўрымүйешли қәбир арасында бирқанша деталлар бойынша қәбирди қурылысты бир неше вариантларға бөлиў мүмкин. Қәбир көлемлери 1,75x1,40 тан 3,00x1,63 м ге дейин созылған. Ордың тереңлиги 0,62 ден 1,35 м ге дейин, ал киши Қәбирлерде болған – булар көбинесе материкте киши тереңленип ғана казылған.

Хаял-кызлар жерлеу инвентарларына дигирман тасы хәм пряслица сыяклы-хожалық хызмети менен байланыслы затлардан тыскары косметикаға тийисли зат-буйымларда койылған. Айналардың табылыуы жеке сийрек жағдай болады.

Жерлеу тәртібинде көпшилик жағдайда отқа сыйыныу излери көринеди. Олар әсиресе ески горизонтка жерленген кәбирлер ушын жүдә тән. Олардың үштен биринде от колланғаны сезиледи. Отты колланыу дәрежеси хәр кыйлы. Бул сыйыныу өли денесин жазыуда жүдә жаркын көринеди, бул болса өлгеннің руухын аспан оты хәм уллы Кудай-куяшка өткеріу деп каралатуғындай еди. Курганларда кремация жерлеу курылысының өзінде әмелге аскан.

Археологлардың қазыу жұмыслары менен Күйик қаладан жүзден аслам кәбир ашылды. Бундай түркий қәўимлердің кәбирлери илимий әдебиятларда «курганлар» деп қабыл қылынған. Түркий халықларының курганлары Алтайдан баслап Днепр дәрьясы аралығында көп ушырасады. Күйик қалада қазылып үйренілген кәбирлерди биз ерте түрк тилинде аталғандай «оба» деп аталады.

Күйик қала обаларынан табылған әскерий, аңшылық, курал жарақлардан, темирден исленген оқ жайдың ушлары, оқ жайдың сынықлары, қанжар бөлеги хәм тағы басқалар³⁷.

Мархумлардың хұрметине кәбирлерге аўқат қойылған. Қой, ешки, қара мал, жылқы, шошқа сүйеклери мархумның аяқ ушына, бас жағына гейде көкирек алдына қойылған. Көбирек қой ешкинің жанбас сүйеги, қабырғалары, омыртқалары ушырасады. Ал, жылқының жақ сүйеклери, шошқаның азыў тислери салынған.

³⁷ Ходжайов Т.К , Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куяк кала.178-186 бб.

Жуумақлау

Евразия халықтары тарихында үлкен із қалдырған қадимгі хәм орта әсир қауим бирикпелеринен - сак-массагет, кошпели огуз, кыпшақ, кимақ, алан, т.б. кәуимлери есапланылады. Бул кәуимлердиң белгили бир бөлеги бир заманлары Арал – Каспий аралығы хәм оған қоңсылас аймақларда жасады. Бул хәққында жазба дереклер археологиялық изертлеулер мағлыумат береді. Оларды дереклерде Saïrīma, Dāha (Авеста), Дахи=Каспи, саврамато – сарматы, саки – тиграхауда т.б. атамалар менен атайды. Соңғы атама Дари I Бехустин жазыуында (яғный ерте заманда) ушрасады.

S a k a деп аталған көп санлы көшпели сак кәуимлери скифлер заманласы болған. Ахаманийлердин жазыуларында саклар хәкқында мағлыуматлар бар. Мәселенки ол жазыуларда саклардын уш топары - сак тиграхауда (сопак баслы калпак кийген саклар), сак хаумоварги (хаом ишимлигин таярлаушылар), сак-тйай-пара-дарайя (тениз артындагы саклар) еске тусириледі.

Б.э.б V - әсирде жасаған Геродот «Тарих» китабында саклардын еки топарын- сак ортокарибанты хәм сак амюрглар хәкқында жазады.

Тарих хәм археология илиминде сак-ортокарибантларды сак тиграхаудалар, ал сак-амюргларды сак хаомаваргларга байланыстырады.

Улыума археология илиминде Орта Азия хәм Қазақстан аймағында саклар жасаған деген пикир бар.

Булардан баска Туслик хәм Шығыс Арал бойында, Сырдарья бойларында да тиграхауда кәуимлери жасаған.

Геродот мағлыуматларында Грецияга карсы урыста саклар, согдиялықлар, хорезмилер, бактриялықлар да катнаскан. Хәттеки олар Дарий баласы Ксеркстын урысларында белсена ағза болған. Бул кәуим халықлар пияда әскер, атлылар хәттеки тениз әскерлериде болып хызмет еткен. Б.э.б 480- жылгы Фермопил жанындагы, 479-жылгы Платеядагы сауашларда да саклардын атлы әскерлери катнасады.

Эрамыздан бұрынғы V-әсирдеги папирус жазыуларында да хорезмий-эскерлер перслардың Нил дәрьясына барған сауашындада катнасады. Ягный ол Египеттин туслигинде, Элефант жерлеринде урыскан.

Арал бойы сак кәуимлеринин усы жерде жасаушы халықлардын этногенезинде улкен улеси бар. Белгили тарийхшы хәм археолог С.П.Толстов пикири бойынша каракалпак халқынын кәлиплесиунде катнаскан ен ески компонент-косымта б.э.б VIII-II - әсирдеги сак-массагет уакиллери апасиаклар болған. Сак - массагетлердин Арал бойларында кәлиплескен баскада казах, озбек халықларына катнасы барлыгын жергиликли илимпазлар жазады.

Бирақ *Каспий – Арал аралығы (Үстүрт кеңислиги жерлери)*, бойларында жасаған кошпели қауимлер тарийхы, мәденияты бүгинги күнге дейин арнаулы изертленбеген, улыумаластырылмаған. Магистрлик диссертация жумысы иретинде жәмлестирилип изертленбеген.

Усы жағдайды есапқа алып биз өзимиздин магистрлик диссертациямызды «Арал- Үстүрт бойы жерлери көшпелилеринин жерлеу усыллары хәм диний түсиниклери» деп атаймыз. Усы мақсетте биз Арал – Каспий аралығы, Үстүрт, Сырдарья бойы (бассейниндеги) көшпелилер ҳаққындағы мағлыматларға сүйене отырып, оларды изертлеу тарийхына, археологиялық естеликлерине, көшпелилер мәдениятына, жерлеу тәртиплери, дәстурлери, мәдений қатнаслары хәм этник байланысларына тоқтаймыз.

Томенги Сырдарья – Яксартта скиф, сак естеликлери 1946 – жыл. Хорезм археологиялық экспедициясы хызметкерлери тәренинен изертлене баслады. 1957 – жылы. Хорезм экспедициясы хызметкерлери саклар калашасы Чирик Рабат корганын уйрениуге киристи.

С.П.Толстов басшылығындағы Хорезм археологиялық экспедициясы сак-массагет кәуимлери естеликлери менен қатар Сырдарья бойындағы орта әсир көшпелилерине тән болған қорған (курган) төбешиклер, мазар-мақбаралар ҳәттеки қыслау қалаларды да үйренди. Атап айтқанда, Инкар

дәрья, Жанадәрья бойындағы Жети асар мәденияты менен қатар көшпелилердің Жанакент қаласы (X-XI әә. «огуз патшалары» турар жайы), Хожа қазған 3, Сарлы там қала, Занғар қала (огузлар қалашалары), Жент, Қум қала, Уйғарақтағы басқада қала, қоныслар, мазарлар, қорғанлар изертленди.

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң археологлары 1973-1992 жж. Аралығында орайлық: арқа-батыс Арал бойларындағы естеликлерди үйренди. Олардың қатарында әйемги тас, антик, орта әсир қоныслары, тоқтау орны, қурған-қәбирлер, каруан сарайлар хәм ертедеги, орта әсир көшпелилер естеликлери үйренилди. Әсиресе Үстирттеги ертедеги, кешки дәуирге тийисли болған көшпелилер қурғанларын изертлеу әхмийетли болды. Себеби жаңа археологиялық материаллар жазба дереклердеги толық емес гүмилжи мағлыұматларды илмий жактан шешиуге мүмкиншилик берди. Нәтийжеде Үстирт кеңислигинде Дуана, Сумбетимерелан Қурқуреук, Қасқажол, Бернияз, Улкен Айбуйир қала дөгерегинде көшпелилер хәм отырықшылар дәстүрине тийисли естеликлер менен «аран» тәризли қурылыслар ашылды. Булардан басқа, Үстирт кеңислигинде бурын белгисиз болған сармат, огузларға тийисли болған естеликлер изертленди.

Ертедеги көшпелилер менен бирге Үстүрт, Арал бойы жерлеринде IX-X- әсирде (төменги Сырдәрия алабында) көп санлы тюрки қәуимлер қатарында огуз печенеглер жасайды. Олар ҳаққында Ибн Фадлан (922-ж) өзиниң «Жазыуларында», Махмуд Қашқарий «Тюрк сөйлемлери сөзлигинде», Рашид аддин (XIV- әсир) «Жылнамалар жыйнағы» шығармаларында жазған.

С.П.Толстов басшылығындағы Хорезм археологиялық экспедициясы сак-массагет қәуимлери естеликлери менен қатар Сыдәрья бойындағы орта әсир көшпелилерине тән болған қорған (қурған) төбешиклер, мазар-мақбаралар хәттеки қыслау қалаларды да үйренди. Атап айтқанда, Инкар дәрья, Жаңа дәрья бойындағы Жети аср мәденияты менен қатар

көшпелилердің Жаңа кент қаласы (X-XI ғғ. «огуз патшалары» қарарғахы), Хожа қазған 3, Сарлы там қала, Занғар қала (огузлар қалашалары), Жент, Қум қала, Уйғарақ, тағы басқада қала, қоныслар, мазарлар, қорғанлар изертленді. Сырдарья, Арал бойы огуз қәуімлері тарихы, жазба дереклер негизінде С.А.Агаджанов тәрәпинен изертленген.

Нәтийжеде Үстүрт, Түслик Арал бойы көшпелилер тарихы соның ишинде олардың үрп-әстүрлері, жерлеу усыллары, диний түсиниклері усаған мәселелерди үйрениу мүмкиншилиги пайда болмақта.

Саклардың түсинигинше қудайлар адамларға қанатлы ат тулпарлар, қуслар, басқа хайуанлар түринде көринеди деп ойлаған. Усы образлардың мифологиясы ауыз-еки эпсаналарда кең орын алғаны ушын «хайуанат стили» пайда болады. Саклардың зергерлик көркем өнерлері үлгиси (сырға, бронзадан исленген жүзик, курал жарақлар, хайуанат сүүретлері менен безелген буйымлары) Тегискен, Уйғарақ, Ыссық қәбирлеринен табылды. Саклардың мифологиясында: атлар, күн менен от пенен байланысly болады. Тулпар атлар ҳаққында қарақалпақлардың Алпамыс, Қоблан дәстанларында ушырасады. Саклар дүньяны тәбиятты, космосты түсиниўде өзинше түсиниклерге ийе болған. Митра, Индра қусаған қудайларға байланысly дүнья: жер асты, дүнья, орта дүнья, жер бети ҳәм жоқарғы дүньялар аспан үстилері деп түсинген. Олардың түсинигинше дүньяның төрт тәрәпи оң, сол, алғы ҳәм артқы тәрәплері болған. Улыўма алғанда сак-массагетлердің «хайуанат стили» сак қәуімлердің дүньяны аңлап түсиниўдеги ҳақыйқый көриниси, олардың мифологиясында көркем өнеринде сәўлелениўи, саклардың идеологиясының қәлиплескенин дәлийллейди.

Биз қадимги көшпелилердің жерлеу усылларын Үстүрт кеңислигиндеги ҳәм Сырдарья бассейниндеги Уйғарақ қәбиристанлығы негизинде жуумак жасаймыз. Себеби олар бир – бири менен синхрон байланыста, генетикалық жақтан жақын.

Қадимги көшпелилерде жерлеў қәбирлерде әмелге асырылып, олар ярым сферикалық формадағы таслы, қумлы төбе менен жабылған. Усыған

карамастан қәбир үлкен болмаған хәм салыстырмалы түрде узақ сақланбаған, типлери бойынша қәбирлер үш тийкарғы бөлімге бөлінеди: өз пропорциясы бойынша квадратқа жақынырақ болған, үлкен туўры мүйешли орлар; айырым жағдайларда дерлик домалақ болған мүйешли жәңгелекленген жиңишке туўрымүйешли орлар, соңғ горизонттағы қәбирлер болып, олар топырақ орлары жоқ болған. Биринши типтеги қәбирге 28 (қозғалаңлардың 39, 44%), екиншисине (соның ишінде екеўи бала) –ІЗ (18,31%) үшіншисине 30 (42,25%) тийисли. Буларды биз Уйгарак қорғанлары негизинде болжамлаймыз.

Үлкен туўрымүйешли қәбир арасында бирқанша деталлар бойынша қәбирди қурылысты бир неше вариантларға бөлиў мүмкин.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Агаджанов С.А. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад, 1969.
2. Бартольд В. В. Туркстан в поху монгольского нашествия соч. т. I. М.-Л., 1939.
3. Бернштам А. Н. Историко – археологические очерки Тянь – Шанья Памира – Алая.// Материалы, исследования по Археологии СССР. № 26, М.- Л. 1956.
4. Вишневская О.А. Культурная сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э.// - М.1973.
5. Геродот. История . 12 изд. Спб. 1999, X глава.
6. М.Дьяконов. Археологические работы в районе Кафирникана. МИА. №37, М. 1953.
7. История древнего Востока. Москва, 1998
8. Ковалевский А.И. Путешествие ибн Фадлана на Волгу. Харьков, 1952.
- Курманкулов Ж.К, Аржанцева И.А, Зиливинская Э.Д., Рузанова С.А, Сыдыкова Ж.Т. Материалы Джанкентской археологической экспедиции. Алматы, 2007.
9. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том.1. М.-Л., 1939.
10. Манилов Ю. П. Средневекового Хорезмские памятники Устюрта. Ташкент, 1978.
11. Мамбетуллаев М. Городище Большая Айбуйир кала (1976 – 1981) – Археология Приаралья, вып. IV. Ташкент, 1993.
12. Толстов С.П. Приаральские скифы и Хорезм // СЭ. Вып.4. М, 1961.
13. Толстов С.П. Города гузов// Советская этнография. № 3. 1947,
14. Толстов С.П. Огузы, печенеги, море Даукара// Советская этнография. 1950. № 4.
15. Толстов С.П. Итина М. А, Саки низавьев Сырдарьи (по материалам Тагискена) – Советская Археология 1966. №2.
16. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта.-М., 1962.
- регион в истории и культуре Евразии. Актобе, 2011.

17. Тревер К. В. Этнический состав населения Средней Азии в VI – V вв. до н.э. // Совет .Этнография 1947. т. VI – VII.
18. Страбон География 13 изд. СПб, 2000, V глава.
- Плетнева С.А. Черные клобуки. М.1973.
- Озбекистан халыклары тарийхи. Т. 1. Ташкент, 1992.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под власть золотоордынских хъанолв. М,1966.:
- Ходжайов Т.К , Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куюк кала. Москва,2008.
- Ягодин В.Н. Памятники кочевых племен древности и средневековья// Сб. Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. Ташкент,1978.
- Ягодин В.Н. Сарматский курган на Устюрте// Краткие сообщения института археологии (КСИА) .1978. вып. 154.
- Ягодин В.Н. Саки тиграхауда – массагеты Арало-Каспия//Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Актобе,2011.
- Ягодин В.Н. Курганный могильник Джидели булак I на Устюрте// История материальной культуры Узбекистана. Самарканд, 1999. Вып.30.
- Ягодин В. Н. Стреловидные планировки Устюрта – Археология Приаралья, вып. 5 Т., «ФАН» 1991.
- Ягодин В.Н. Памятники кочевых племен древности и средневековья// Древняя и средневековая культурв юго-восточного Устюрта. Ташкент, 1978.
- Якубовский А.Ю. Феодальное общества Средней Азии е его торговля с Восточной Европой. МИУТТ. М.1932.